

MIT TUDUNK ÉS MIT NEM AZ 1989 UTÁNI ROMÁNIAI TÁRSADALMI STRUKTÚRÁRÓL*

ERCSEI Kálmán

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a; e-mail: ercseikalman@yahoo.com

Abstract: The paper tries to make a summary of the researches (regarding the topic, the main question and the method as well) that focus on the analysis of different social categories/segments in Romania after the system change from 1989. It presents the types of questions that have been raised and the answers to them.

Besides the “What do we know?” type of questions there are also “What we don’t know?” types, which drive us to further, yet not discussed ones, to unused methods and views in the given research topic.

The paper presents the above mentioned in two steps: first sketches questions and problems related to the segments of the social structure (i.e. entrepreneurs, the new middle class, working class and poverty groups), second on the social structure as a whole.

Összefoglaló: Jelen tanulmány – a vonatkozó (társadalmi rétegződés és struktúra) szakirodalom áttekintése révén – a rendszerváltás óta készült romániai társadalmi struktúra-vizsgálatok publikált eredményeinek áttekintésére vállalkozik. Célja megvizsgálni, hogy a társadalmi struktúrát érintő vizsgálati kérdéseket és problémákat hogyan, mennyiben sikerült megválaszolni az idevágó kutatásoknak.

A problémafelvetés a „mit tudunk?„ jellegű kérdések megválaszolásán túlmenően a „mit nem tudunk?“ jellegűeket is szem előtt tartja, ehhez kapcsolódóan pedig lehetséges kérdésfeltevések, kutatási problémákat is felvet.

A tanulmány a feldolgozott irodalmat két lépésben, egyrészt a struktúra szegmenseihez (a vállalkozókhöz, a középosztályhoz, a fizikai munkát végző dolgozókhöz, valamint a hátrányos helyzetűek csoportjához) kapcsolódó, másrészt a társadalom egészével foglalkozó kutatások különválasztása révén tekinti át.

Keywords: social structure, social structure analyses, Romanian society

Kulcsszavak: társadalmi struktúra, struktúra-kutatás, romániai társadalom

* Ezúton köszönetet szeretnék mondani Róbert Péternek, továbbá Kiss Dénesnek és Veres Valérnak a tanulmány elkészítésében nyújtott szakmai segítségért, illetve a *Szociológiai Szemle* anonim bírálóinak a kéziratához fűzött értékes észrevételeikért.

Jelen írás arra próbál választ keresni, hogy az 1989-es (politikai) rendszerváltással, illetve az ezután kibontakozó piacgazdaság összefüggésrendszerén belül felmerülő, társadalmi struktúrát érintő kérdéseket hogyan, mennyiben sikerült megválaszolniuk a romániai társadalmi struktúra / rétegződés vizsgálatával foglalkozó kutatásoknak, azaz, hogy a megfogalmazott kérdésekre milyen válaszok, válaszkísérletek születtek, mely kérdések maradtak megválaszolatlanul.¹

A kérdésfeltevést *egyrészt* a szakirodalomban fellelhető azon megállapítás keltette életre, mely szerint a romániai struktúra-kutatás a nemzetközitől eltérően, – bár kétségtelen, hogy egyre inkább fejlődést mutat, mégis – mind módszertanilag, mind konceptuálisan egy kevésbé kidolgozott területet képez (Csata 2004: 99). *Másrészt* pedig, az a sokkal inkább kézzelfogható tényező szolgált indokul, mely szerint a romániai társadalmi struktúrával foglalkozni szándékozó társadalomkutatónak szükséges elkészítenie egyfajta leltárt az adott területen belüli tisztán-látás, orientálódás végett.

A tanulmány ugyanekkor nem szándékszik fellépni a tudomány-, szociológiatörténet elemzési eszközeivel, nem célja feltárni a rendszerváltást megelőző, romániai szociológián belül élő hagyományokat, nem szándékszik képet adni az egyes írások, munkák, tanulmányok mögött megtalálható műhelyekről, mint ahogy a munkák nemzetközi szociológiai mezőben való elhelyezését sem tekinti céljának.

Az írás elsődleges célja a felmerülő kérdésekre adott válaszok és válaszkísérletek felleltározása, kritikailag mindössze annyiban szándékszik értékelné a fellelt munkákat, hogy azok egy adott kérdéskörön belül mennyiben járultak hozzá a felmerülő kérdések megválaszolásához, a tudáshalmaz gyarapodásához.²

Ennek megfelelően, a következők során először a társadalom különböző részeivel (elitesoportokkal, majd a vállalkozókkal, a középosztállyal, a fizikai munkát végző dolgozókkal, valamint a hátrányos helyzetűek csoportjaival) kapcsolatos elemzéseket/vizsgálatokat tekintjük át, majd pedig a társadalomra egészként tekintő vizsgálatokkal foglalkozunk.³

- 1 A következő alapkérdésekre keressük a választ: (1) miként hatottak a társadalmi struktúrára, illetve a társadalom egyes részeire (a különböző osztályokra, rétegekre) a rendszerváltás és gazdasági átmenet folyamatai; (2) milyen hatással van a különböző társadalmi részek szempontjából (az állami szféra csökkenésével, a magánszféra kiépülésével, a gazdasági szektorok és a munkaerőpiaci folyamatok változásával járó) gazdasági átstrukturálódás; (3) hogyan érintette a különböző társadalmi részeket (a) az állami szféra zsugorodásával együtt járó kényszernyugdíjazás, munkanélküliség, az átalakulás kísérőjeleiségeként megjelenő szegénység; (b) a magánvállalkozás lehetőségét biztosító környezet létrejötte; (c) a privatizáció, illetve az államosított tulajdonjavak (késleltetett) visszaszolgáltatása révén létrejövő magánszféra)?
- 2 Írásunk elkészítéséhez átnéztük a Felsőoktatási Tudományos Kutatások Nemzeti Bizottsága (Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior - CNC SIS) által jegyzett romániai szociológiai szakfolyóiratok közül a következőket: a Revista Română de Sociologie-t, a Revista Sociologie Românească folyóiratot, a 2000-től az előzőbe beolvadó Revista de Cercetări Sociale folyóiratot, valamint a Revista Calitatea Vieții, a Studia, illetve az Erdélyi Társadalom folyóiratokat.
- 3 A feldolgozott szakirodalmi művek tematikus összesítése és mennyiségi számbavétele szerint a különböző társadalmi részekkel kapcsolatos vizsgálatok fordulnak elő nagyobb számban. Ezek között a leggazdagabb kutatási területet a szegénység-kutatások területe képezi. Ezt követi a vállalkozói csoportokkal és a középosztállyal kapcsolatos vizsgálatok területe. Az elithez kapcsolódó vizsgálatok szintén viszonylag nagy arányt képviselnek. A munkássághoz kapcsolódó meglehetősen kevés vizsgálatot találunk, mint ahogy ritkák a társadalomra egészként tekintő struktúra-, és rétegződés-vizsgálatok. Az összesítést ld. a függelékben.

Noha a mobilitás-vizsgálatok áttekintése is részét képezte a struktúrával kapcsolatos munkánknak, jelen írásunkban mégsem foglalkozunk az ezekkel kapcsolatos vizsgálatokkal, lévén, hogy a struktúrakutatás és rétegződés tárgykörébe sorolható munkákat szándékszunk bemutatni. Ennélfogva, írásunkban, a mobilitás-kutatásokra mindössze hivatkozások szintjén teszünk utalást.

A következőkben tehát egy hierarchikus, illetve rész-egész rendezési elv szerint igyekszünk tárgyalni a fellelhető munkákat, egyazon kereten belül tárgyalva a struktúra-kutatás, illetve a társadalmi rétegződés tárgykörébe sorolható írásokat, szemmel tartva, hogy a különböző módszereket és elméleti megközelítéseket alkalmazó kutatók esetében melyek a közös (az egymást megerősítő), az egymást kiegészítő, valamint az egymásnak ellentmondó eredmények, valamint, hogy a feltárt eredményekből mi az, ami általános érvényűnek, és mi az, ami partikulárisnak tekinthető.⁴

Mіндеzt megelőzően áttekintjük röviden azokat a munkákat, amelyek a rétegződés/struktúra-kutatás elméleti megközelítéseiként tarthatunk számon.

A TÁRSADALOMSZERKEZET ELMÉLETI KÖRÜLHATÁROLÁSÁRA TETT KÍSÉRLETEK

A társadalmi struktúra fogalmával elméleti és módszertani megközelítésből Larionescu (1998) áttekintő, összegző jellegű írása, illetve az Urse írásai foglalkoznak (Urse 2003, 2004b).

Larionescu deklarált célja, hogy a struktúra-kutatás elméletének és módszertanának továbbgondolásra ösztönözze a romániai kutatókat. Ennélfogva ő maga kifejezetten nem tesz kísérletet modell-alkotáásra, célja mindössze a struktúra fogalmának körülírása, illetve a társadalmi struktúra és társadalmi rétegződés egymástól való elválasztása a különböző (általa a Marx, von Wiese, Weber és Warner nevéhez kötött) struktúra/osztály-konceptciók, valamint a társadalmi mobilitás-kutatás irányvonalaival áttekintése révén (Larionescu 1998: 399–410).

Urse a rendszerváltás utáni társadalmi struktúra – empirikus adatok közlése nélküli – körvonalazására tesz kísérletet, nagy jelentőséget tulajdonítva a rendszerváltás előtti folyamatoknak és a kommunista rendszerben kialakult társadalmi szerkezetnek. Véleménye szerint ugyanis a rendszerváltás utáni osztálystruktúra csakis a korábbi rendszer társadalmi berendezkedése alapján válhat megrajzolhatóvá. Meglátása szerint a romániai társadalomszerkezet a munkásosztályra, a parasztságra, a középosztályra, a felső és az alsó osztályra tagolódik.⁵ Írásaiban sorra veszi az egyes osztályokat, végig-

4 Választásunk azért esett a egyrészt a hierarchikus, másrészt a rész-egész besorolásra, mivel úgy találtuk, hogy a feldolgozandó munkák bemutatása ezen kereten belül válhatnak koherenssé (szemben például a társadalmi struktúra – rétegződés kettőségével, amely a bemutatást véleményünk szerint túlságosan egyensúlyvesztetté tette volna. Eképpen, egy adott kategória (osztály, réteg, csoport) írásunkban való használata a fogalom adott forrásmunkában való megjelenésének függvénye szerint történik. A szegmens fogalmát olyan esetekben használjuk, amikor a fenti kategóriák (osztály, réteg, csoport) egy bizonyos alcsoportjáról, társadalmi részéről esik szó.

5 A társadalomszerkezet leírására használt központi fogalom Urse-nál a társadalmi osztály, amely azonban nem korlátozható pusztán a gazdasági dimenzióra. Az elsődlegesen differenciáló gazdasági dimenzió – meglátása szerint – kiegészül a foglalkozás, az iskolai végzettség, az értékrend és a mentalitás, valamint az életstílus által.

követi azok útját a kommunizmus kialakulásától kezdődően az átmeneti időszakig (ez utóbbi periódusra fektetve a hangsúlyt).⁶

A romániai átstrukturálódást a piacgazdaság kialakulásával párhuzamos folyamatként fogja fel, melyet egyre inkább kihangsúlyozódó, restrukturálódó és diverzifikáló gazdasági egyenlőtlenségek jellemeznek.⁷ Szerinte az átstrukturálódási folyamat két irányba mozog, egyrészt új osztályok jönnek létre, másrészt a meglévő osztályok restrukturálódnak. Ez ugyanakkor új szerepek, (magatartások, habitusok) elsajátítását (új identitás kialakulását) jelenti, ami közel sem problémamentes, kisebb-nagyobb nehézségekkel, néhol konfliktusokkal jár. Így az átalakulás különféle nehézségekkel jár: leszakadó osztályok meg, vesztes, deklasszálódó csoportok jelennek meg, nőnek az egyes osztályok közötti vagyoni és jóléti különbségek). Ennek kapcsán két fő tendenciát említ: egyrészt egy viszonylag nagyszámú, magának éppen csak túlélést biztosító mezőgazdasági munkával foglalkozó paraszti osztály „továbbélését”, valamint a le-

- 6 E szerint 1989-et követően elkezdődött a rendszerváltást megelőzően még virágkorát élő munkásosztály felbomlása. Mivel az állami ipar átstrukturálódása igazából a szektor fokozatos leépülését jelentette, a magánszektor pedig nem volt képes felszippantani a kiáramló munkaerőt, megjelent és igen nagy arányokat öltött a munkanélküliség. Az 1989 előtt létrejött munkásosztály egy szegmentálódási szakaszon ment keresztül, melynek eredményeként az munkásosztály a következő szegmensekre bomlott: egyrészt a jelenlegi munkásosztályon belül maradt, másrészt középosztályosodott, harmadrészt rurális környezetbe menekült, ahol mezőgazdasági munkával igyekszik megélhetőséget biztosítani saját számára, negyedrészt pedig pauperizálódni látszik. A jelenlegi munkásosztály meglátása szerint két szegmensből tevődik össze: egyrészt a még 1989 előtt, másrészt az 1989 után rekrutálódott munkásokból, amelyek között mentalitás-, és munkakultúra-beli, illetve mobilitásra való hajlandóság szerinti különbségek vannak. A parasztság rendszerváltás utáni helyzetét Urse szintén a rendszerváltás előtti viszonyokból vezeti le. Az agrár szektoron belül öt szegmenst különböztet meg: elsősorban a kis volumenű, de önálló tulajdonnal gazdálkodó parasztok, a termelőszövetkezeti parasztok/dolgozók, az állami gazdaság dolgozóinak szegmensét, másodsorban pedig a munka gépesítésével, megjelent és immár technikai ismeretekkel rendelkező gépkezelők szegmense, amelyek jobbra a munkásosztály részeként volt nyilvántartva. A legnagyobb számban a termelőszövetkezeti dolgozók voltak képviselve. A rendszerváltást követően a földtulajdon visszaszolgáltatásával a fenti szegmentálódás megszűnt, az agráriumban dolgozók osztálya viszont kiegészült az ipari szektorból kiáramló, a vidéken „menedéket kereső” dolgozók szegmensével. Urse megállapítása szerint a mezőgazdasággal foglalkozókra általában az érvényes, hogy jobbra kis kiterjedésű, szétaprózott termőföldeken gazdálkodnak, e mellett viszont létezik egy, a mezőgazdálkodással foglalkozók struktúrájában létezik két, kiemelkedő helyet elfoglaló szegmens. Az egyik ezek közül az 5 hektárnál nagyobb földterülettel rendelkezők, akik családon kívüli munkaerőt is alkalmaznak, s amelyek mintegy mezőgazdasági vállalkozásként működnek, a másik a földbéresek szegmense („árendások”, románul: arendași). E kettőből tevődik össze a rurális középosztály. Ami a középosztályt, illetve felső osztályt (elit) illeti, Urse szerint, amellyel, hogy valamelyest átörökítenek elemeket a kommunista időszakból, mindkettő nehezen körvonalazható, jelenleg kialakulóban levő osztály. Véleménye szerint a középosztály egy bizonyos nagyságú magántulajdon (gazdasági tőke), illetve professzionális tudás (kulturális tőke) megléte esetén válhat beazonosíthatóvá. A középosztályhoz tartozónak tekintik konkrétan: a felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozásokat betöltő személyeket, a középfokon képzett tisztviselőket, a technikusokat, a mestereket, a kis- és középvállalkozókat (külön említve a mezőgazdasági szektor egyes vállalkozóit), illetve a a védelmi hatóságok alkalmazottait (Urse 2004a). Mindehhez még hozzáfűzi, hogy a középosztály egy alsó, illetve egy felső szegmensre osztható fel. Romániában létezik egy közép-szintű jövedelemmel rendelkező középosztály, amely megfelel a klasszikus kritériumok szerinti középosztály képének, ugyanakkor viszont létezik egy másik, (az alacsony romániai életszínvonal miatt) elszegényedő szegmens (Urse 2004a). A felső osztály körülhatárolását hasonlóképpen problematikusnak látja. Alapjában véve a nagytőkével rendelkezőket tekintik felsőosztályba tartozóknak, viszont ő maga sem tudja, hogy mit tekinthet nagytőkének. A csúcsértelmiségiek és egyes magas presztízsűnek tekinthető foglalkozással rendelkezők felső osztályba tartozását (talán státusinkonzisztencia megléte miatt is) pedig a továbbiakban tisztázandó kérdésnek tartja (uo.).
- 7 Urse három egyenlőtlenség-típust különböztet meg: a jövedelem szerinti, a (magán)tulajdon szerinti, valamint a vagyoni (felhalmozási) egyenlőtlenség-típust.

épülő ipari szektorból kiáramló munkásosztály elszegényesedési folyamatát (Urse 2003, 2004b).

A TÁRSADALOM SZEGMENSEI: A STRUKTÚRA RÉSZEI

Elit-kutatások

Az 1989 óta végzett, romániai elitrel kapcsolatos kutatások, elemzések, vizsgálatok elsősorban a politikai elitre koncentráltak, ezen belül a legtöbb munka pedig, (ha nem is explicit módon, impliciten mindenképpen) az eliticirkuláció-elitreprodukciónak a problémáival foglalkozik, (amelynek részét képezi az értelmiség / a kulturális elit rendszerváltás utáni helyzetének vizsgálata). Ettől eltérő, külön elemzési kört képeznek a gazdasági elit rekrutációjával, valamint a gazdasági elit, rendszerváltás utáni folyamatokban játszott szerepével foglalkozó írások. Fontos kutatási területet jelent továbbá az elitek integráltságával, heterogenitásával/homogenitásával, egymáshoz való viszonyával foglalkozó, illetve az egyes elit-csoportok egymáshoz viszonyított arányát megbecsülni szándékos vizsgálatok.

A politikai elitrel kapcsolatos vizsgálatok, noha kisebb eltérésekkel, alapjába véve azonos módon rajzolják meg a csoportot körbevonó, illetve strukturáló határvonalakat.⁸ Mind a korai (közvetlenül a rendszerváltás utáni és kilencvenes évek közepéig terjedő időszakokkal foglalkozó), mind a későbbi (a kilencvenes második felével – is – és a 2000 utáni időszakokkal foglalkozó) elemzések alapvetően a kormánytagokat, a parlamenti képviselőket és szenátorokat tekintik politikai elitnek (Tibil 1995; Pasti 1995; Mungiu-Pippidi 1999; Culic 2002, 2005; Ștefan 2004; Petrovici 2006). A legtöbb

8 Tibil a politikai elitbe tartozónak sorolja mindazokat, akik valamilyen hatalmi pozíciót foglalnak el a politikában. Eszerint elitbe sorolódnak a parlamenti képviselők, a kormány magas rangú tisztviselői, valamint a politikai szinten relevanciával bíró pártok vezető csoportját alkotó személyek, továbbá őt (potenciális) rekrutációs bázis között tesz különbséget: az egykori pártbürokraták, a párthoz kapcsolódó technokrácia és értelmiségiek (a politikai és a gazdasági-társadalmi szféra akadémiai intézményeiben tevékenykedő szakértelmiségiek és kutatók) csoportja, a második vonalbeliek (főként az állami gazdasági vállalatok és termelőszövetkezetek, a helyi adminisztráció, illetve az ezekhez hasonló végrehajtó pozíciókat betöltők), a régi rendszer idején „politikailag semleges” szakértelmiségiek (orvosok, ügyvédek, egyetemi oktatók, művészek, stb.), valamint egykor a politikai ellenzék képezők között (Tibil 1995: 106–109).

Tánase a politikai elit három szegmensét különbözteti meg: az első az egykori kormány, a Román Kommunista Párt, a hadsereg, a helyi közigazgatás, valamint egyéb hatalmi szférához kapcsolódó intézmények maradványaiból visszamaradó (pozícióját átmenekítő) elitcsoport, vagyis a túlélők, a második a történelmi pártok ideológiai képviselői, azaz a feltámadók, végül pedig az előző kettőtől eltérően, politikai élettől előzőekben távol maradó, a forradalmat követően „becsatlakozni” szándékos újjak (Tánase 1996: 35–45, 54–65).

A romániai értelmiség a forradalom idején betöltött szerepével, illetve közvetlenül rendszerváltás utáni helyzetével foglalkozó Mungiu-Pippidi a hatalmi szférából kivonuló értelmiséget három különböző, (egymástól főként ideológiai nézetük szerint eltérő) szegmensből látja összetevődni. Ezek közül az egyik legerősebb társadalmi támogatást magáénak tudó csoport a konzervatívok csoportja, akik a második világháború előtti viszonyokat szerették volna visszaállítani (az 1923-as alkotmány és az alkotmányos monarchia elismerését, a tulajdonjavarok teljes körű visszaszolgáltatását, kommunista rendszer konszolidálásában, valamint az ellenzék elnyomásában és megsemmisítésében résztvevő kollaboránsok elszámoltatását). Továbbá létezett a liberálisok (belső viták által tépázott és emiatt két ágra szakadt) jóval kisebb társadalmi támogatásnak örvendő csoportja, végül pedig a nemzeti kommunizmus fenntartásában együttműködő, annak bukása után fokozatosan erőre kapó (szélső) jobboldali csoportja (Mungiu-Pippidi 1999: 91–95).

elemző alapvetően két szegmenst különít el egymástól: a kormányzó elitet és az ellenzékét, rámutatva arra, hogy egy heterogén, egymástól eltérő generációjú, (részben ebből kifolyólag) eltérő szocializációjú elit-szegmensekről van szó (Tănase 1996; Mungiu-Pippidi 1999; Culic 2002; Petrovici 2006).

Ennél átfogóbban és mélyebben vizsgálja a politikai elit rekrutációs folyamatát Ștefan (2004) (a rendszerváltástól kezdődően felölelve négy parlamenti időszakot), arra a megállapításra jutva, hogy leglényegesebb rekrutációs csatornát a politikai pártok jelentik: parlamenti jelölést az tud szerezni, aki egy adott politikai párt helyi képviselőjeként funkcióit tölt be és helyi szintű közigazgatási funkciókat lát el. E mellett releváns tényezőként lehet jelen a gazdasági tőke feletti rendelkezés (akár menedzseri, vezetői státus formájában), illetve az ehhez társuló (menedzseri-vezetői) tudás és képességek kombinációja: azon személyek, akik számottevő gazdasági tőke feletti rendelkeznek (a politikai szférából rekrutálódó képviselőknél átlagban fiatalabb vállalati vezetők, menedzserek), illetve egy adott párt tagjai/szimpatizánsai, nagyobb valószínűséggel képviselő-jelöltté válnak, amennyiben státusuk révén szavazókat tudnak vonzani. Relevanciával bíró további tényező, hogy a parlamenti státus betöltése nem jelenti az addigi státussal való szakítást, az arról való lemondást, (Ștefan 2004: 135–153, illetve 154–179) a gazdasági és politikai elitben átfedődések vannak (Pasti 1995).

Az elitcirkuláció/elitreprodukciónak a körét illetően az elemzések a politikai elit körében megvalósuló nagy mértékű reprodukciót jeleznek. Tibil (1995) arra mutat rá, hogy a hatalmi elit háromnegyed része az egykori rendszerben szerepet betöltők köréből rekrutálódik. Tănase, munkája amely – noha nem alapszik empirikus adatokon – az egyetlen elitreprodukciónak/expliciten foglalkozó írás, arra mutat rá, hogy a cirkuláció mindenik elitcsoporton belül meglehetősen alacsony mértékű. A hatalmi nomenklatúrán, a kormányon levők csoportján belül inkább csak vertikális (felé és lefelé történő) mobilitásról beszélhetünk. Az ellenzék körében, a történelmi pártok esetén – amely a politikai elit egésze szempontjából (rég-új) elit-szegmenst jelent – a reprodukció szintén erős, mivel ezáltal tudják legitimizálni státusaikat.⁹ Végül, az elitcsoport – Tibil által számon tartott – harmadik szegmensére különböző (humán, menedzseri és technikai) értelmiségi csoportokból való rekrutálódás a jellemző (ld. Tibil 1995: 62–65). Ugyanez olvasható ki Berevoescu és szerzőtársai vizsgálatából: a '89 után vezetői státust betöltők körében a legszámottevőbb tényezőnek a '89 előtti vezetői státus ténye bizonyul (Berevoescu et al. 1999: 249–257).

A kulturális elittről, az értelmiségről jobbra csak a különböző elitcsoportok egymáshoz való viszonya kapcsán esik szó (Mungiu-Pippidi 1999; Pasti 1995; Petrovici 2006). Kivételt képez Tănase már fentebb említett írása, mely röviden a kulturális elitre is kitér, megállapítva, hogy a reprodukció ennek esetében még a politikai elit körében is erősebb, ami nagy mértékben a kulturális szféra erősen központosított jellegével magyarázható.

A gazdasági elit kérdéskörét illetően a politikai elithez hasonlóan alapvetően itt is inkább elit-reprodukciónak a folyamatok figyelhetők meg, a legjellemzőbb áramlás az álla-

9 E fentiekkel egybecsengő megállapítások tesz Mirgheșiu 1998-ban megjelent munkájában, aki az elitek modernizációs folyamatban játszott szerepét, ezen belül pedig a rendszerváltás utáni régi-új elitet (Mirgheșiu 1998: 86–133) vizsgálja.

mi szféra irányából a magán szféra irányába történő horizontális mobilitás, ami a felsővezető-menedzseri státusok folytonosságát jelenti (Brucan 1995¹⁰; Pasti 1995; Tănase 1996; Zulean 1996; Olah 1999, Gabanyi 2004: 354–360, Petovici 2006).

Részletes elemzési területet jelent továbbá a politikai elit és a gazdasági elit viszonya. A legrészletesebb elemzést e tekintetben Pasti, a romániai forradalom és az ezzel kezdetét vevő hatalomért folyó harc (első éveinek) mechanizmusait vizsgáló munkája adja (Pasti 1995). Pasti, elemzése során, négy hatalmi szintet különböztet meg: a szűk körű hatalmi csúcsot, vagyis az elnök és az öt körülvevő, hozzá legközelebb álló tanácsadók szintjét, a politikai/állami bürokrácia és adminisztráció szintjét, a technokráciát, végül pedig a szavazati joggal rendelkező egyének szintjét. Ezek közül Pasti a technokráciát tekinti a rendszerváltás igazi nyertesének. Meglátása szerint ugyan némi időbe telt, hogy erejük tudatára ébredjenek, ám (rákényszerítve akarataikat a politikai döntéshozókra) nem sokkal a rendszerváltást követően ők hozták meg a gazdaságot érintő, számottevő döntéseket, (azoknak a sikeréről lévén szó, akik a munkástömegeket foglalkoztató nehézipari nagyvállalatok felsővezető menedzserei, akik ennek révén a munkástömegek feletti befolyással is rendelkeznek).

A technokráciát Pasti azonban nem egységes társadalmi réteggként/osztályként, írja le, hanem különböző, egymással szembenálló szegmensekből álló réteggként. A nagyvállalati technokraták – a forradalom idején jelentős szerepet játszó humán értelmiségiek, a kulturális elitiek csoportján túlmenően – egyrészt a külön szegmenst jelentő, fejlett, magas szintű technológiákat alkalmazó, az azokkal kapcsolatos kutatásokkal, a tervezéssel és az innovációval foglalkozó vállalatokban foglalkoztatott technokráciával, *másrészt* pedig az autonómmá váló pénzügyi szektor technokráciájával álltak szemben (Pasti 1995, vö. Petrovici 2006).

Az elitcsoportok viszonyának vizsgálata kapcsán (részben Pastival összhangban) – főként a politikai és gazdasági elitek közötti – átfedődést állapít meg Chiribucă és Comşa (Berevoescu et al. 1999: 249–257), valamint Culic (2005, 2006). Az előbbiekek szerint a rendszerváltást követően a politikai hatalom/tőke, illetve a gazdasági hatalommá/tőke között oda-vissza történő konverzióra volt lehetőség, továbbá, a kezdeti átfedődés később a politikai, gazdasági, illetve más elitcsoportok fokról fokra szinte ugyanazon elitcsoporttá válását jelentette (id. mű: 249–257).¹¹ Voltaképpen ugyanerről a tendenciáról ír a politikai elit politikai professzionalizálódását bemutató Culic, ami azonban csak részben jelenti a rekrutáció változását (és a gazdasági/menedzseri szférából jövő szakértelmiségiek politikai szférába való irányulását), mivel részben – akár teljes idő, felsőfokú – képzések elvégzése révén a parlamenti tagok különböző – főként közgazdaságtani és jogi – kompetenciákat, oklevelek megszerzéséről van szó (Culic 2006: 79–89).

A fentiekől teljesen eltérő, sajátos problematikát képez a rendszerváltás utáni falusi elit kérdésköre, amely a falusi elit rendszerváltás utáni átalakulási folyamatát és az új elit

10 Brucan szerint az új gazdasági elitbe túlnyomórészt a régi rendszer állami pénzügyi apparátusából indulók jutnak be. A hat folyosó közül négy (direktokrácia folyosója, az egykori Politikai Végrehajtó Bizottság (a PÉVÉBÉ) folyosója, export-import folyosó, valamint a bankok folyosója) az egykori kommunista nomenklatúrában pozíciót elfoglalók számára áll nyitva. Ezen kívül nagy volumenű gazdasági tőkét a külföldről visszatérő emigránsok, valamint a kis tőkével induló, szerencsés vállalkozók (self-made man-ek) tudnak felhalmozni (Brucan 1995: 103–120, vö. Gabanyi 2004: 357).

11 vö. Veres 2003: 89–90.

szerkezetét igyekszik felvázolni (Kiss 2004a, 2004b).¹² Nyilvánvalóan – s ezt a témával foglalkozó szerző is megjegyzi – kérdéses a vizsgált populáció elitté való minősítése, hiszen olyan rétegekről van szó, amelyek társadalmi tekintetben legfeljebb a középosztályba sorolhatók. Ennek ellenére, a falusi lokális közösség szempontjából olyan rétegről van szó amely a társadalmi struktúra felsőbb szintjeit jelenti, bizonyos értelemben tehát elitnek minősülnek/minősíthetők (Kiss 2004a, 2004b).

A vizsgálati keretben a különböző elitsoportokat a bourdieu-i tőketípusok mentén vannak behatárolva. Elsősorban a gazdasági és kulturális elitsoportok között történik differenciálás, amelyeken belül több frakció léte feltételezett, illetve e fennálló struktúra továbbá lényegi eleme, hogy nem statikus, a szóban forgó csoportok folyamatos változásban, átalakulásban vannak/lehetnek, a csoportok között megvalósul(hat) tőkekonverzió. A fentiekben túlmenően, további, elitstátust meghatározó tényezőként jelenik meg az intézményi-szervezeti környezet, amely szintén tőke-specifikus (Kiss 2004a: 11).

A vázolt keretben a rendszerváltási utáni időszakban három csoport különíthető el: a vállalkozó elit, az agrár-elit és az értelmiségi elit. Ez utóbbi csoportok belül további szegmensek különíthetők el (Kiss 2004a: 12–14). Mindezek közül a tanulmány szerint a falusi elit legjelentékenyebb szegmensét a nem mezőgazdasági vállalkozók alkotják, akik nagyrészt a falusi környezet „self-made man”-jei. A mezőgazdasági vállalkozók közül csak a legnagyobbak részei a falusi elitnek, akik gyakran nem-mezőgazdasági másod-vállalkozást is működtetnek, akik között gyakran megtalálhatók a szocialista korszak adminisztratív-gazdasági elitjének tagjai. A falusi elit részét képező értelmiségi elit a tanárokat tömöríti magába, e csoport presztízse, mint ahogy képzettségi szintje csökkent a rendszerváltás utáni időszakban (Kiss 2004a: 14).

A VÁLLALKOZÓI OSZTÁLY KÖRÉBEN VÉGZETT VIZSGÁLATOK

A romániai vállalkozói szférával kapcsolatos vizsgálatok elsősorban a rurális vállalkozói szférával foglalkoznak. Az elemzések alapvetően feltáró jellegűek, inkább a „*Milyenek a vállalkozók?*”, és kevésbé a „*Kiből lesznek vállalkozók?*” kérdés köré csoportosulnak. Ennélfogva tehát, a legtöbb elemzés a különböző vállalkozói csoportok jellemzésével, tipologizálásával foglalkozik és ritkábbak a vállalkozói pálya megrajzolására törekvő vizsgálatok. Az elemzések – mondhatni kivétel nélkül – lokális vagy regionális keretben mozognak, módszertani szempontból nem teljesen homogének, többségük viszont kvalitatív, mélyinterjúval dolgozó esettanulmány.

12 Kiss, először (2004a) az elemzési keretet ismerteti, ezt követően pedig a már ismertett kereten belül végez lokális elemzést (2004b).

Ilyen elemzés Biró és szerzőtársainak a székelyföldi vállalkozókat vizsgáló, tipológiaiakat létrehozó és jellemző tanulmányai (Biró et al. 1995a, illetve 1995b)¹³, továbbá Sandu, az átalakuló mezőgazdasági szféra potenciális vállalkozóit – kvantitatív módszertani eszközök segítségével – beazonosítani próbáló esettanulmánya (Sandu 1999a)¹⁴, valamint Pascaru (2006)¹⁵ írása is.

E fentiekől eltérő megközelítésmódot képvisel egyrészt a társadalmi tőke, a kapcsolatháló vállalkozásokon belüli szerepét és funkcióját vizsgáló, majd eszerint kategorizáló esettanulmányok (Sandu 1999b¹⁶, illetve Lazaroiu 1999¹⁷), másrészt Ungureanu a kiépített tőkerendszer és a tőkék egymásba fonódásának jelentőségét vizsgáló esettanulmánya (Ungureanu 2002)¹⁸.

Az előzőekben említett munkákból (Biró et al. 1995a, 1995b; Lăzăroiu 1999) és magyarországi vállalkozói szféra-kutatásokból indul ki Palkó és Súlyom két székelyföldi falu vállalkozói szféráját vizsgáló, tipologizáló esettanulmánya (Palkó–Súlyom 2005), amely félstrukturált-, illetve életútinterjúkkal gyűjtött adatokat dolgoz fel és ezek alapján különböztet meg öt vállalkozói típust (az „offenzív” vállalkozók, a falusi nagyvállalkozók, a mezőgazdasági vállalkozók, kisvállalkozók, valamint a kényszervállalkozók csoportját, a vállalkozók életpályájának vizsgálatára a szerzők azonban nem fektetnek hangsúlyt (Palkó–Súlyom 2005: 122–130).

A fentiekben említett két kérdéskörhöz egyaránt kapcsolódik Oláh (2006a) munkája, aki Biróval ugyanazon műhelyben fejtve ki tevékenységét, hozzá hasonlóan a székely falusi vállalkozói társadalmat, az önállósodási folyamat eredményeként létrejött vállalkozásokat, azok mechanizmusait és működését írja le, illetve osztályozza őket kapcsolati, termelési, piaci és tőkeviszonyaik szerint. Egy további munkájában pedig a

- 13 Biró és mtsai. a székelyföldi falu és kisváros társadalmában fellelhető vállalkozó-típusok profilját körvonalazzák. Falun négy (agrár-vállalkozók, a falusi nagyvállalkozók, a fiatal vállalkozók, a kísérletezők), városon öt (a független, valamint a függő vállalkozói szerepkörben tevékenykedő régi elitet, a középkorú műszaki értelmiségieket különböztetik meg egymástól, továbbá, a rurális vállalkozói szféra kapcsán is említett fiatal vállalkozók, illetve kísérletezők) csoportja között tesznek különbséget (Biró et al. 1995a: 104–124, illetve 1995b: 161–170).
- 14 Sandu egy sor – mezőgazdasági háztartás, bejegyzett gazdasági társulás, illetve családi vállalkozás megkeresése során – kérdőíves adatfelvétellel gyűjtött adaton végez oksági vizsgálatot. Elemzésének eredményeként két vállalkozói típust körvonalaz: az egyik a rövidtávon profit-maximalizálásra törekvő, a másik a hosszú távú befektetéseket preferáló vállalkozói típus.
- 15 Pascaru egy mikro-régió 12 falvának mintegy 50 vállalkozását szektor, tevékenység-típus, tulajdonos(ok) egyes szocio-demográfiai változói (nem, életkor, iskolázottság, képzettség), a vállalkozói szak tudás, terjeszkedési szándék szerint vizsgáló esettanulmány
- 16 Sandu ez esetben három vállalkozó-típust különböztet meg: óhaj, szándék és viselkedés szerinti vállalkozót. E három közül az utóbbi tekinthető igazából vállalkozónak, a másik két típus (két különböző szinten) pusztán szándékszik vállalkozóvá válni. Sandu ezeket a típusokat jellemzi különböző szocio-demográfiai szempontok, illetve habitusaik szerint. Ezt követően a társadalmi tőke és a vállalkozások között fennálló összefüggéseket vizsgálja statisztikai elemzési módszerekkel.
- 17 Lăzăroiu esettanulmánya monografikus leírás, a kérdőíves adatgyűjtés és a mélyinterjúzás módszerét ötvözi egy kisebb falu vállalkozói szférájának feltérképezéséhez. A tanulmány a különböző vállalkozói típusok kapcsolathálóját és a falusi intézményrendszerben való mozgásait térképezi fel elsősorban a mélyinterjúkra és megfigyelésre támaszkodva, végül pedig négy vállalkozó-típust különböztet meg egymástól: a régi-új vállalkozót, a hálózati vállalkozót, kereskedőt, a mezőgazdasági vállalkozót (vö. Biró és mtsai. id. művek).
- 18 Ungureanu egy adott profilú, Bukarestben működő vállalkozói körön belül gyűjt mélyinterjú adatokat a tőke-eloszlásról a cégek képviselőinek megkeresése révén.

vállalkozók életmódjának jellemzésére tér ki, rámutatva a vállalkozók – eltérő értékrendből fakadó – életmód szerinti differenciáltságára (Oláh 2006b).

Oláh egy olyan vállalkozói társadalmat ír le, amelynek a társadalmi gazdasági környezet erőforráskészletéhez való illeszkedés szempontjából egyik végletét a helyi erőforrásokat és tőkét (munkaerőt, nyersanyagot, kapcsolati tőkét, stb.) hasznosító, ugyanekkor helyi piacra is termelő vállalkozás, a másik végletét pedig a helyi gazdasággal szűk keresztmetszetű kapcsolatot fenntartó, jobbára csak a helyi munkaerőt igénybe vevő (termékeit, illetve a profitot is a régióból kivivő) vállalkozás jelenti.

A tanulmány elsősorban az előzőkkel foglalkozik, ezekre vonatkozóan tesz megállapításokat,¹⁹ mivel ezek alkotják a tulajdonképpeni székelyföldi falusi vállalkozói szegmenst (vö. Biró et al. 1995a, 1995b).

Oláh lehetséges kutatási problémaként fogalmazza meg a kisvállalkozások sűrűségét meghatározó tényezők vizsgálatát, amellyel a jelenleg fellelhető munkák között Csata (2005) foglalkozik. A vállalkozói szféra makro-szintű vonatkozásaival foglalkozó tanulmány a székelyföldi régió három megyéjének (Maros, Hargita, Kovászna megye) vállalkozói szféráját vizsgálja.²⁰ E megközelítésben azt tudhatjuk meg, hogy a vállalkozások elterjedése megegyezik a romániai makrogazdasági folyamatok alakulásával, továbbá, hogy a vállalkozói index noha jól követi a természeti erőforrások és földrajzi adottságok eloszlását, számos esetben más tényezők (pl. a kiemelkedő vállalkozói aktivitás, bizonyos társadalomszerkezeti sajátosságok, illetve ehhez kapcsolódó sajátos gazdaságszervezési mintázatok és társadalmi kapcsolatok mentén létrejövő diffúziós folyamatok) is befolyásolják. Ennek megfelelően a vállalkozói sűrűség a megye központjában elhelyezkedő, fejlett infrastruktúrával, magas reprodukciós mutatóval, jelentős munkaképes és szakképzett lakossággal rendelkező településeken a legnagyobb.

Egy további, nagyobb volumenű – a székelyföldi térségben végzett – kvantitatív adatgyűjtésre is alapozó kutatás keretén belül Biró (2006) az ottani rétegződési folyamat egyes, – földtulajdonlás és a gazdálkodás kapcsán felmerülő – vonatkozásainak bemutatására tesz kísérletet. E tekintetben – a földtulajdon rendszerváltást követő visszaszolgáltatását követően – komplex életvitelbeli restaurációs törekvést állapít meg. E szerint a térségben a földtulajdonnal rendelkezők csoportjának nagy részét olyan népesség alkotja, amelyre nem jellemző a versenyképességre való törekvés, a szakmaváltás, az új technológiák megtanulása. A kommunista rendszerben végrehajtott kollektivizálásra, valamint a hiány évtizedének tekinthető nyolcvanas évekre adott természetes válaszreakcióként a térség lakosságának javarésze a rendszerváltást követően ugyanis a kollektivizált földtulajdonlás erőteljes (azonos értékű, felosztású) rehabilitációjára törekedett. A jogérvényesítés mellett egy olyan erőteljes mentális-érzelmi

19 Jóllehet a nyereséget folyamatos visszaforgatásával önmagát felépítő falusi kisvállalkozásokról van szó, ezek nem válnak nagyvállalkozásokká, még azon esetben sem, ha országos piacon is jelentkeznek. Ezen túlmenően szinte mindenik vállalkozás kénytelen szembenézni a globális gazdaság kihívásaival. A globális versenyben a kisvállalkozók a szocio-kulturális környezetük nyújtotta lehetőségeket és előnyöket igyekeznek kihasználni a versenyben maradáshoz.

20 Az elemzés a vállalkozások bejegyzési és megszűnési ütemének, a vállalkozási formák szerinti eloszlásának, vállalkozóiindex kistérségek szerinti erősségének, valamint a vállalkozások elterjedtségét meghatározó tényezők (földrajzi elhelyezkedés és infrastrukturális ellátottság, demográfiai mutatók, humán erőforrás) vizsgálatára terjed ki.

elégtétel-szerzési folyamat zajlott le, mely sajátos, értéket jelentő, ugyanekkor pedig önfenntartást biztosító családi, háztartás-működtetési modell visszaállítását jelentette.

Végül, a vállalkozói pályák Sorbán (1999), illetve Kiss (2004) – ugyanazon interjúsorozatra alapozó²¹ – tanulmányaiból válnak igazán megismerhetővé. A tanulmányok legfontosabb kérdései, hogy miként kezdődtek el a vállalkozások '89 után Erdélyben, a beindult vállalkozások milyen hálózatban működnek, és mit jelent a megkérdezettek mindennapjai szempontjából a vállalkozás. Sorbán a vállalkozások beindításának fő indítékait a szakmai pálya folytonossága, illetve a pályamódosítás mentén csoportosítja, megjegyzi azonban, az indítékok a valóságban nem különülnek el markánsan, a legtöbb esetben több tényező összefonódása jelenti a valós motivációs hátteret. A szakmai pályafolytonosság esetén különböző típusokat/altípusokat különít el: a vállalkozást családi hagyományként öröklők, a vállalkozást a szakmában való új megmérettetésként realizálók,²² valamint a szakma folytatásának feltételeként (vagy akár kényszereként) vállalkozók csoportját. A pályamódosító vállalkozók, azaz a vállalkozást a szakmától eltérő területen üzök esetén megjelenő két típus közül az első a vállalkozást kiútként, tehát egyfajta kényszerként, másrészt, felkínálkozó lehetőségként tételeződik.

Az életvitel vizsgálata szempontjából pedig alátámasztást nyer az a megállapítást, miszerint az alkalmazotti státusból vállalkozóvá válók számára a vállalkozói lét/státus gyökeres (időbeni, térbeni, valamint az emberi kapcsolatok, továbbá az értékrend terén történő) életmódváltozást jelent (Sorbán 1999).

Kiss írása, az előbbtől eltérően, a vállalkozói életpályák társadalmi, illetve élettörténeti rekonstrukciójára vállalkozik, a vállalkozóság diskurzív toposzainak kiépülését vizsgálja narratív-biográfiai elemzéssel. Kiss tehát elbeszélési stratégiákat, vállalkozói narratívákat mutat be, s amint a szerző maga is jelzi, ezáltal nem a vállalkozói lét tipikusnak mondható élethelyzeteit kísérel megragadni, hanem arra kíváncsi, „hogyan melyek azok a narratív sémák, amelyek segítségével a vállalkozók értelmet adnak saját élettörténeti eseményeik sorának”.

A 35 vállalkozástörténet elemzése kapcsán 15 narratíva-típust,²³ a vállalkozóvá válás elbeszélésének 15 lehetséges stratégiáját látja kibontakozni, amelyeket noha önálló típusként azonosít, ő maga is felhívja a figyelmet a típusok közötti átfedésekre, az elemek kombinatív megjelenésére.

21 Az 1999 tavaszán, a Teleki László Alapítvány megbízásából készült élettörténeti interjúk Erdély különböző régióiban (a Székelyföld különböző településein, továbbá Kolozsváron, Marosvásárhelyen, valamint Temesváron) élő erdélyi magyar vállalkozókkal készültek. A kutatók, a mintába bekerülő vállalkozók kiválasztásánál két alapvető szempontot vettek figyelembe: egyrészt, hogy körülbelül egyforma arányba legyenek képviselve termeléssel, szolgáltatásokkal és kereskedelemmel foglalkozó vállalkozók, másrészt pedig a sokszínűséget követték olyan értelemben, hogy minél szélesebb legyen a mintába bekerülő vállalkozások spektruma (Sorbán 1999).

22 E típus három, az egyén különböző életszakaszaihoz kötődő altípusait összesíti, és pedig: a tanulmányok befejezése utáni, a pálya derekán történő, illetve a nyugdíjba vonulást követő vállalkozás típusát.

23 Kiss által beazonosított 15 narratíva-típus: (1) Self made man (2) Küldetés (3) Kisember (4) Korábbi átmenet (5) Múlt rendszer áldozata (6) Szolgáltatás-szolgálat (7) Kényszervállalkozó (8) Megszakadt polgárosodás (9) Értelmiségi - Curriculum vitae (10) A folytonosság helyreállítása (11) Beavatás-mesterség: szakember és munkás (12) Letelepedés (13) (Etnikai) intimitás (14) Vezető (15) Művész.

A szerző, továbbá, egyenként tárgyalja az egyes narratíva típusokat, bemutatva a köztük lévő kapcsolatot, külön figyelmet fordítva az egyes típusok, továbbá a társadalmi nemi szerepek kapcsolatára, továbbá az időbeliség és etnicitás dimenzióira²⁴ (Kiss 2004).

KÖZÉPOSZTÁLY-VIZSGÁLATOK

Mivel a vállalkozói szféra a (tulajdonosi) középosztály részét képezi, az ide kapcsolódó kérdések az előbbiekkal részben átfedődnek. Arra való tekintettel, hogy Romániában a kommunista rendszer idején nem létezett magántulajdonon alapuló középosztály, a rendszerváltás utáni, középosztállyal foglalkozó elemzések elsősorban a középosztály újra- és kialakulására koncentrálnak és legtöbbször történeti-áttekintő jelleggel bírnak. A fő kérdés, hogy beszélhetünk-e romániai középosztályról, ha igen milyen ez a középosztály, hogyan jött létre, hogyan strukturálódik?

A középosztállyal foglalkozó első írások a kilencvenes évek végén jelennek meg. A munkák alapján a középosztályt illetően két állítást fogalmazhatunk meg: egyrészt, hogy a középosztály (s ezen belül pedig magántulajdonon alapuló középosztály) éppen kialakulóban van, másrészt, hogy a jelenlegi középosztály elsősorban/alapvetően tudástőkéen alapul.

Ezek kapcsán elsőként Roth (1997/1998) írását említhetjük, amely a középosztályt a foglalkozási osztálystruktúrából, másrészt a jövedelmi kategóriákból próbálja levezetni. Mindezek folytán három foglalkozási kategóriát említ, amelyek – meglátása szerint – a középosztály alkotóelemei: egyik a mezőgazdasági vállalkozók csoportja, másik a nem agrár kis- és középvállalkozások tulajdonosai (vagyis a tulajdonképpeni tulajdonosi középosztály), a harmadik a technikusokat, középszintű beosztottakat, illetve a felsőfokon képzett alkalmazottakat egy részét magába foglaló értelmiségi középosztály.²⁵

További kísérletek a középosztályt a jövedelmi szintek mentén próbálják beazonosítani. Brucan (1999: 49–52) arra mutat rá, hogy romániai középosztálya az általa felállított, szerinte középosztályt megjelölő jövedelmi kritériumok szerint voltaképpen nem létezik. A szóban forgó jövedelmi sávok ugyanis csak a politikai és a gazdasági elit csoportjai esetén fordulnak elő. Ennek megfelelően tehát a kilencvenes évek végi Románia társadalmán belül jobbra az elitpozíciókat elfoglalók rendelkeznek olyan jövedelemmel, amely az elemző szerint középosztálybeli jövedelemnek felel meg, ilyen módon tehát igen magas fokú státusz-inkonzisztencia figyelhető meg.

A Brucan megközelítésénél valamelyest árnyaltabb Berevoescu és szerzőtársainak megközelítése (Berevoescu et al. 1999: 240–249). A szerzők szintén a középosztály kiterjedtségére és jellemzésére tesznek kísérletet, összehasonlítva egyrészt az objektív, jövedelmi kritériumok szerinti romániai középosztály arányát a nyugati középosztály arányával, másrészt a szubjektív önbesorolás alapján behatárolt középosztály arányával. Eredményként azt állapítva meg, hogy a szubjektív önbesorolás alapján létezik ugyan egy széles körben elterjedt középosztály-identitás, ám életvitele, jövedel-

24 Az etnicitás dimenziója kapcsán ld. még a szerző további, 2005-ben publikált írását.

25 Becslése szerint a középosztály a társadalmi struktúra mintegy 15-18%-át teszi ki. Ennek legszámtalvobb szegmense (a társadalmi struktúra mintegy 12%-át kitevő) intellektuális középosztály. A tulajdonosi középosztály meglátása szerint mintegy 3-5 %-ra tehető. (Roth (1997/1998: 61–69)

me és vagyoni helyzete szempontjából a magukat középosztályba sorolók nem tekinthetők az objektív mérce szerinti középosztály részének.

Az előző megállapításokkal azonos eredményre jutnak a középosztállyal foglalkozó újabb írások is (Urse 2004a, 2005; továbbá Larionescu et al. 2006; illetve Neagu 2006). Urse is a gazdasági-, illetve kulturális tökevolumen szerint kísérel meg behatárolni a középosztályt, amit három szegmensből lát összetevődni (egyrészt az általa tradicionálisként számon tartott kistulajdonosokból, kis- és középvállalkozókból, másrészt olyan – már kommunista időszakban körvonalat öltő, – a rendszerváltással kezdetét vevő professzionalizálódással létrejövő szegmensekből). Meglátása szerint a romániai középosztály nem konszolidálódott. Véleménye szerint, a kilencvenes évekbeli általános életszínvonal-csökkenés hátráltatta a folyamatot, ennél fogva, a középosztály vagyoni-jövedelmi szempontból továbbra is meglehetősen gyenge, egyes szegmensei a szerző szerint elszegényedőben vannak, mi több, a bizonytalanul mutató jövedelmi növekedések, továbbá a magas jövedelmet biztosító munkahelyek alacsony száma nem is láttatják a folyamat felgyorsulását (Urse 2004).²⁶

Larionescu és mtsai. (2006), illetve Neagu (2006) a rendszerváltás utáni középosztály létrejövetele/kialakulása kapcsán a fentiekkel összhangban azt a megállapítást teszi, hogy – az amúgy fokozatosan formát öltő romániai középosztály – a gazdasági tőke, tudástőkéhez képest lassúbb ütemben zajló felhalmozása miatt elsősorban nem tulajdon, hanem tudás-alapú alapuló középosztály.

A MUNKÁSSÁGOT ÉRINTŐ VIZSGÁLATOK

Noha a mezőgazdaságban és főként az iparban foglalkoztatott fizikai munkát végző dolgozók a kommunista rendszer legszélesebb, továbbá pedig a rendszerváltás által leginkább negatívan érintett társadalmi rétegeit jelentették, explicit módon – kiindulól csoportként vizsgálva e két kategóriát – kevés munka foglalkozik. E két réteggel kapcsolatban tett megállapításokkal inkább a belépési oldalról találkozunk a vállalkozói csoportokat, illetve a szegénységet vizsgáló kutatások holdudvarán belül.

Továbbá, mondhatni, teljes mértékben hiányzik az egykor a mezőgazdaságban és az iparban alkalmazott nem fizikai (főleg rutin munkát végző) dolgozók foglalkozási életútjának nyomon követése. Esetükben azonban számos kérdés fogalmazható meg,²⁷ amelyek közül kevésre kapunk választ.

26 Urse másik, témában jegyzett, írása a rurális középosztályra fókuszál. A fent bemutatott középosztály-képen túlmenően a falusi középosztály szegmentálódásával, az egyes szegmensek körülhatárolásával, illetve azok életstílusbeli jellemzésével foglalkozik. Ennek megfelelően a falusi középosztály négy szegmensből tevődik össze: a közép- és felsőfokon képzett alkalmazottak, a kereskedők és a termelő kisiparosok, egyes földtulajdonosok, illetve a nem mezőgazdasági termelők szegmenséből (Urse 2005).

27 Az ipari és mezőgazdasági dolgozók előtt megnyíló utak közül melyek, hogyan voltak bejárva? Milyen utak nyíltak meg / szűkültek be e két kategória (és ezek szegmensei) előtt? A rendszerváltást követően a csökkenő arányú ipari dolgozók köréből mekkora volt a (kényszer)vállalkozni próbálók, illetve a sikeres vállalkozók aránya, mekkora és melyik részük (és mennyire tartósan) süllyedt szegénységbe, (és milyen eséllyel képes kitörni a szegénységből), költözött vidékre, vonult vissza a munkaerőpiacról, kényszerült arra, hogy valamilyen formában külföldön vállaljon munkát (esetleg kivándoroljon)? Kik azok, akik továbbra is a munkásként vannak jelen a munkaerőpiacon, kik válnak munkássá, mi jellemzi a jelenleg fizikai munkát végzők csoportját? Kik kényszerültek profilváltásra? Sikerült-e (illetve amennyiben igen, pontosan kiknek sikerült) profilt váltaniuk? Mennyire sikeres volt ez a váltás?

A falun élő, egykor az iparban foglalkoztatott alkalmazottak (mérnökök, technikusok és művezetők, valamint munkások) (kényszer)vállalkozóvá válási folyamatáról olvashatunk Neményi munkáiban (Neményi 1996, 2002). A szerző egyrészt a Hargita megyében kialakuló magánszektor vizsgálatán belül foglalkozik az újan alapított vállalkozások vezetőinek foglalkozási életútjával. Ennek során rajzolja meg ki az ipari alkalmazottak vállalkozóvá válásának útja, a megkérdezettek ugyanis vezetővé válásukat megelőzően elsősorban iparban alkalmazott mérnökök, technikusok és művezetők, valamint munkások voltak (Neményi 1996: 31–32). Másrészt, későbbi, a többek között a rurális foglalkozási struktúrát vizsgáló munkája során mutat rá arra, hogy a falusi vállalkozói réteg több, mint fele korábban ipari munkás volt (Neményi 2002: 171).²⁸

Az egykori munkásság útjait érintik a kommunizmus ideje alatt faluról városra költözők rendszerváltás utáni helyzetét vizsgáló esettanulmányok (Csedő et al. 2003, 2004 illetve Geambaşu 2003). Mindhárom írás egyazon kutatás²⁹ adatait dolgozza fel, melynek célja az elsőgenerációs városlakók népességének jellemzése, valamint életmódjának feltárása (a kolozsvári népesség viszonylatában). E vizsgálat során jutnak a szerzők arra a témánkhöz kapcsolódó megállapításra, amely szerint az elsőgenerációs városlakóknak – akik a kommunista rendszerben igen nagy arányban ipari munkások voltak – egyik szegmense a szülőfaluba való visszaköltözést választja. A visszaköltözésnek két okát valószínűsítik: egyrészt nyugdíjazás utáni visszaköltözésről lehet szó, másrészt a városi élet magas költsége kényszeríti a családokat lakásuk eladására és a – megélhetőséget a mezőgazdasági, önellátási tevékenységek révén könnyebbé tevő – falusi élethez való visszatérésre (Csedő et al. 2003: 70–71, 2004: 44–45; Geambaşu 2003: 79–81).

Végül, e ponton említendő Pásztor, illetve Péter kvalitatív (mélyinterjúkon és résztvevő megfigyelésen alapuló) kutatásai, melyek a lokális vizsgálatok keretében (többek között) az ipari munkásság körében megjelenő új szegénység jelenségét, annak okait és következményeit, a válaszreakcióként kiváltott túlélési stratégiákat vizsgálják (Pásztor 2003a, 2003b; Péter 2003a, 2003b; Oláh–Péter 2006).

HÁTRÁNYOS HELYZETŰEK, SZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐK VIZSGÁLATA: UNDERCLASS-KUTATÁSOK

A szegénységgel kapcsolatos kutatások – a szegénység rendszerváltás utáni megjelenése és terjedése miatt – a román szociológia legtermékenyebb kutatási területét képezik. A fellelhető elemzések javarészt tipologizálóak, elsősorban a különböző, veszélyeztetett kategóriák körülhatárolására, továbbá a szegénység okainak feltárására tesznek kísérletet, végül pedig nem maradnak el a szegénységre orvoslási módok kidol-

28 Mivel az írás – jellegéből adódóan – nem tér ki az ipari munkások foglalkozási életútjára, nem tudjuk meg, hogy a szóban forgó vállalkozók ipari munkásként korábban mennyiben voltak falun, illetve városban alkalmazva, így azt sem tudjuk meg, hogy mennyiben lehet szó városról visszatérő, a faluba visszaköltöző és mennyiben állandó jelleggel falun lakó (adott esetben a naponta vagy hetente a falu és város között ingázó munkásokról).

29 A szerzők a kolozsvári népességre nézve reprezentatív, 923 fős mintán végzett kérdőíves adatfelvétel, ezen belül pedig a kolozsvári elsőgenerációs népességen belül készített, mintegy 35 félstrukturált interjú adatait dolgozzák fel. A kutatás elsősorban a városba költözés okait és folyamatát, a migráció indítékait és annak körülményeit kísérel meg feltérképezni.

gozása céljával végzett vizsgálatok sem. Kvantitatív, illetve kvalitatív kutatások egyaránt megtalálhatók. Az előbbieket legtöbbször demográfiai változók mentén tesznek kísérletet a kockázati csoportokat körülhatárolására (Zamfir 1994, 2001; Teşliuc–Pop 2000, 2005; Teşliuc et al. 2001, illetve World Bank 1997, 1999 és 2003)³⁰, az utóbbiak jobbára regionális, vagy lokális esettanulmányok, valamint azokra alapozó összegző jellegű munkák, amelyek részben tipologizáló jellegűek, részben pedig a rendszerváltás utáni elszegényedési folyamatokat, az új szegénység jelenségét és megjelenését, annak okait és következményeit vizsgálják (Biró–Biró 1994, 1997; Oláh 1997a; Péter 2003a, 2003b; Pásztor 2003a, 2003b; Stănculescu 2004; Oláh–Péter 2006).

A kvantitatív vonalon elsőként Zamfir 1994-es munkáját említhetjük. Elemzése kombinált szocio-demográfiai változókkal vizsgálja a fogyasztási szint szerinti szegénységet: egy háztartásban élő felnőttek – egy vagy többszülős háztartás – és gyerekek száma), munkaerőpiaci státusz (egyedül/élettárral élő aktív kereső, munkanélküli, nyugdíjas), (városi/falusi) lakóközösség és régió, foglalkozás, iskolázottság, életkor, valamint a jövedelem forrása szerint. Mindezek közül kiemelkedően hátrányos helyzetűnek találja az egyszülős-többgyerekes családokat, az alkalmazottak és munkanélküliek, a földműveléssel foglalkozók, az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők (Zamfir 1994: 54–67). Későbbi, 2001-es munkájában kilenc veszélyeztetett csoportot említ meg: a sokgyerekes családokat, az egyszülős háztartásokat, a munkanélküli családokat (, azaz olyan családok, amelyekben a háztartásfő munkanélküli), a földműves családok (ahol a jövedelem nagy része a földművelésből származik), a nyugdíjas családokat, lakás nélküli családokat, etnikai kisebbségi csoportokba tartozó (főként roma) családokat, a munkaerőpiacra belépni nem tudó fiatalok csoportját, az árvagyerekeket (Zamfir 2001: 13–17).

Teşliuc és Pop (2001, 2005) a szegénység oksági vonatkozásait vizsgálja 1995-1998-as adatokon.³¹ A két szerző háztartástípusok között differenciál, elemzésükben az alkalmazottként dolgozó, valamint a nyugdíjas családfői háztartáskategóriát emelik ki, mint a leginkább szegény háztartástípusokat (a relatív alacsony szegénységi kockázat ellenére). Az első esetén a nagycsaládosok, illetve a munkanélküli családtagot is magukba foglaló háztartások kockázati faktora bizonyul magasabbnak. A szegénységi kockázatot kisebb, ha a munkahely mellett a háztartás rendelkezik termőfölddel, illetve ha az alacsonyabb munkanélküliségi rátájú megyékben élnek. A nyugdíjas családfői háztartások esetén is nagyobb kockázat a sokszemélyes háztartás, a munkanélküli családtag esetén, továbbá ha a háztartásfő iskolázottsága alacsony. Bizonyos nyugdíjtípusok (rokkantnyugdíj, egykor a mezőgazdaságban dolgozó alkalmazottak nyugdíja) esetén is nagyobb. A kockázat kisebb, ha a háztartásban kereső személy is van, illetve ha a háztartás városi környezetben található. A szerzők továbbá két szegénységtípus között tesznek különbséget: az átmeneti szegénység, illetve a tartós szegénység között. E tekintetben a fent említett két leginkább szegény kategóriába tartozó háztartások bizonyulnak egyben a szegénységből legsikeresebben kitörő háztar-

30 Mindezek mellett – a romániai szociális rendszer vizsgálata kapcsán, munkájának 2. fejezetében – a szegénység mértékét, különböző mérési módszereit, illetve romániai adatforrásait ismerteti és veti össze (Molnar 1999: 55–103).

31 Az elemzésben használt adatok a Nemzeti Statisztikai Intézet 1995–1998 közötti Integrált Háztartás Vizsgálatokból (Ancheta Intergrată în Gospodăria) származnak.

tásoknak szemben azokkal a háztartásoknak, amelyeknek családfője munkanélküli, mezőgazdasági vagy egyéb önálló (ld. id. művek).

Teşliuc és mtsai. szintén tipológiákat állítanak fel, a nagy létszámú családokat, az időseket, a nőket, az alacsony iskolázottsággal rendelkezőket, a foglalkozási szempontból a munkanélkülieket, a kevés termőfölddel rendelkező földműveseket, továbbá vállalkozókat említve veszélyeztetett csoportokként (Teşliuc et al. 2001: 30–39). Megállapításaik szerint a szegénység nagy létszámú, sokgyerekes családokat érinti a leginkább, továbbá kiemelendő a nők, az alacsonyan iskolázottak, az beosztotként dolgozók és a nyugdíjasok helyzete (Teşliuc et al. 2001: 39–41).

A legkorábbi kvalitatív kutatások körében Biró és Biró (1994, 1997) a rendszerváltás utáni székelyföldi elszegényedési folyamatokat és ezek okait vizsgálják. Főként az idősek kirekesztődését vizsgálva két elszegényedési – egy általános és egy lokálisan érvényesülő – tendencia között tesznek különbséget. Míg az általános tendenciát közvetlenül a makrogazdasági tényezőkkel magyarázhatók, a lokális tendenciák a lokális kapcsolati hálók megváltozása, s a lokális szociális viszonyok dinamikájának megváltozása, a lokális szociális háló felszámolódása révén válik megmagyarázhatóvá. A szerzők szerint az államosítást megelőzően létezett egy automatikusan létrejövő szociális háló, amely az idősek segítségét szolgálta, s egy olyan lokális közegben volt jelen, ahol közvetlen, közösségi kapcsolatok léteztek. A szocialista modernizáció során ezek a közösségi kapcsolatháló felbomlottak, megváltozott (pl. a falusi népesség városra való ingázásával, a városon belüli kapcsolatháló kialakulásával). A szocialista rendszeren belül az erőforrások centralizációjával és újratagolódásával azonban kialakult egy újabb szociális viszonyrendszer, amelyen az új mechanizmus szerint elosztott erőforrások „birtokosai” töltötték be kulcsszerepet (pl. a néptanács, a helyi szövetkezet, a mezőgazdasági gépállomás azon alkalmazottai). A támogató jellegű szociális háló igazából egy fekete gazdaság / fekete munkán alapuló költségtérítési szolgáltatási rendszer volt, ami azért tekinthető mégis támogató jellegűnek, mivel az erőforrások birtokosai – szimbolikusan – a rászorulóknak számára a szokásosnál alacsonyabb mértékű térítést szabtak meg. Kialakult tehát egy újabb, lebegtetett erőforrásokon alapuló szociális háló. Ez a kapcsolatrendszer bomlik fel a tulajdonviszonyok – rendszerváltás utáni – változása miatt. A rendszer helyét azonban – a szerzők tapasztalatai alapján – nem vette át a falura eredetileg jellemző közösségi háló. Ennek a belső átrendeződésnek pedig megvannak a maga „áldozatai”, elsősorban azok az idős családok és magányosan élő öregek, akik a társadalmi szerkezet változásaira már nem tudnak ők maguk is változással, (az életvitel átszervezésével, a foglalkozás megváltoztatásával, elköltözéssel) válaszolni, a falu társadalmától/közösségétől jövő segítségre azonban immár nem számíthatnak.

Ugyancsak a székelyföldi régió belülről mozog Oláh (1997a) szegénységtipológiákat felállító deskriptív jellegű tanulmánya, mely elsősorban a városban és falun élő elszegényedő rétegek között differenciál. E szerint a városi környezetben a nyugdíjból élőket, a fizikai foglalkozásúakat, a rutin szellemi munkát végző alkalmazottakat, valamint a munkanélküliek csoportját, falusi környezetben pedig a termelőszövetkezeti nyugdíjasokat, munkanélkülieket, a (városba ingázó) munkavállalókat, illetve a fiatalok csoportját említi meg, mint elszegényedőben lévő és veszélyeztetett csoportokat (Oláh 1997a: 51–61).³²

32 A téma kapcsán ld. még a szerző ugyanezen évben megjelent esettanulmányát (Oláh 1997b).

Szintén az új szegénységre, vagyis a rendszerváltással járó strukturális változások által előidézett elszegényedésre, lecsúszásra adott válaszreakciókat (az érintettek túlélési stratégiáit) vizsgálja Péter (2003a) különböző helyszíneken végzett terepmunka és adatgyűjtés tapasztalataira alapozva. Fő kérdése, hogy milyen túlélési stratégiák léteznek, azok hogyan oszthatóak, illetve kikre jellemzők az egyes típusok.

Alapvetően két típusú, aktív és passzív stratégia különböztethető meg egyrészt egy hármaskoordinátarendszeren belül (a háztartások szükségleteinek rendszerében, a fogyasztási mintában, valamint a gazdasági erőforrások származásában történő változtatások koordinátái) szerint, másrészt egy (a kockázatvállalás, az aspirációs célok, a tervezés időhorizont komponenseket magába foglaló) háromdimenziós értelmezési téren belül. Ennek megfelelően az „aktív” stratégia a passzívval szemben inkább hajlandó kockázatot vállalni, célja a helyzet javítása és nem pusztán a szűk értelemben vett túlélés megvalósítása, rövid és közép távra tervez, nem pusztán a jelenben él, „egyik napról a másikra”. Az előbbi inkább a kevésbé depriváltakra, az utóbbi pedig inkább többszörösen depriváltakra jellemző. Péter munkájában utal a szegregációra, illetve a szegénység etnicizálódására is. A kutatások terepét rendszerint egy jól behatárolható, szegregált város-, vagy településrész képezi, amely több (szegénységgel összefüggő témájú pl. romák identitásépítése és túlélési stratégiái) esettanulmányban konkrétan is megjelenik (Péter 2003a, ill. 2005a, 2005b, 2006).

Hasonló módon, esettanulmány keretén belül vizsgálja az új szegénységgel összefüggő szegregációt, *slumosodást* Pásztor (2003a, 2003b). A szerző Kolozsvár példáján keresztül kísérli meg felvázolni azokat a mechanizmusokat, amelyek a szegénynegyedek létrejöttében szerepet játszanak, valamint modellezni az oda vezető életutakat, pályákat. Arra mutat rá, hogy a kommunista rendszer, homogenizáló szándéka ellenére, a lakótelepi lakáskiutalások mechanizmusai révén létrehozta a lakóhelyi rétegződés strukturális feltételeit, amelyek a rendszerváltást követően, a piaci viszonyok kialakulásával a felszínre kerültek. A lakástényező az elszegényedés egyik faktorává vált.³³

Péter fent említett munkájához hasonlóan különböző terepeken készített mélyinterjúkon alapszik Stănculescu (2004) a szegénység típusairól és a szegénységbe vezető pályavonalokról szóló esettanulmánya. A szerző családforma és lakóhely szerinti négy szegénységtípust különböztet meg családforma és lakóhely szerinti: falun élő csak lakással rendelkező, általános krízisben levő kiterjedt család, a hanyatló gazdaságú kisvárosban, extrém szegénységben élő sokgyerekes család, a nagyvárosi, extrém szegénységben élő, gyerekeiket egyedül nevelő anyák, városos, megyeszékhelyen, extrém szegénységben élő (egy)gyermekes együtt élő fiatal párok csoportját (Stănculescu 2004: 37–64).

Oláh és Péter (2006) kolozsvári terepmunkák eredményeit összegzi, megrajzolva, modellezve a tipikusnak mutató elszegényedési pályákat, illetve feltárva az ezekre vezető tényezőket, illetve eseményeket. A két szerző négy alapvető csoport (a *megpihenők*, a *kirekesztettek*, a *szélre sodródottak*, illetve az *atipikusak*), valamint négy mo-

33 A lakásosztó intézmény – rendszerint a gyár, vagy üzem – dolgozóinak ugyanazon helyen biztosított lakást, a csődbejutás következtében az adott tömbházakban, vagy akár városrészekben lakók egyszerre váltak munkanélkülivé, tehát veszélyeztetett helyzetbe.

dell (a lakáselvesztő, a csoportmobilitási, a lemerülő, illetve az egyedi pályamodell³⁴) között tesznek különbséget, megállapítva, hogy a lakás elvesztése, illetve hiánya kulcsfontosságú az elszegényedés, a szegénnyé válás folyamatában.

A TÁRSADALMAT EGÉSZKÉNT VIZSGÁLÓ KUTATÁSOK

A társadalomra, mint egészre tekintő vizsgálatok kérdései alapvetően a társadalmi rétegződés / a társadalmi struktúra vizsgálatát, azaz a társadalmi rétegek, osztályok körvonalazását, a társadalmi szerkezet megrajzolását, ehhez kapcsolódóan pedig a struktúra változásának nyomon követését jelenti.

Jelen esetben az átfogó szemléletű vizsgálatokat két kategóriába soroljuk. Először a deklaráltan a társadalmi struktúrát vizsgáló (struktúra-vizsgálati módszertan és elmélet szempontjából megalapozott) elemzésekkel foglalkozunk, majd pedig a munkaerőpiaci változásokat – elsődlegesen a hivatalos statisztikák szerinti foglalkozási csoportok vizsgálata révén – megragadni szándékos vizsgálatokkal.

RÉTEGZŐDÉS-VIZSGÁLAT ÉS STRUKTÚRA-KUTATÁS

A rétegződés és struktúra-kutatások tekintetében két megközelítésmód között tehetünk különbséget: elsőként Berevoescu és munkatársainak rétegződésvizsgálati kísérletével (Berevoescu et al. 1999), másodikként az EGP-séma alkalmazására irányuló törekvésekkel (Veres 2003, 2006; Ercsei 2005; vö. Csedő et al. 2003, 2004).³⁵

Az első, a már említett *Közvélemény barométer* kutatás sorozathoz, illetve Chiribucă-Comşa munkájához kapcsolódik (Berevoescu et al. 1999: 240–249). A szerzőpáros a gazdasági és kulturális tőkevolumen felmérése mellett a romániai társadalom szerkezetét vizsgálja szembehelyezve a vagyon szerinti eloszlást, illetve szubjektív önbesorolást.³⁶

34 A lakáselvesztő modellre elsősorban a lakás (különböző életúti problémák, krízisek miatti) elvesztése jellemző. Ez a modell tipikusan az újszegények modellje (vagyis azoké, akik a rendszerváltást megelőzően lakással és munkahellyel rendelkeztek és a rendszerváltást követően váltak depriváltakká). A lemerülő modell a többszörösen hátrányos helyzetűekre vonatkozik. Esetükben kumuláltan, halmozottan jelentkeznek a szegénység önmagukban is súlyos problémái. Ez a pálya vezet a teljes kirekesztettséghez. A csoportmobilitás modellje az egyedülálló, idős népesség tipikus életpályája. Leginkább azokról az időskorúakról van szó, akik nyugdíjuk fokozatos elértéktelenedése következtében csoportosan lefelé mobilizáltak, szélre sodródtak.

35 Ezekon túlmenően a rurális, nem-mezőgazdasági dolgozók foglalkozási struktúrájának elemzéséből indul ki Sandu (2005) és jut el egy gazdasági rétegződésmodellhez (ld. alább).

36 A két kutató a jövedelem szerinti rétegződés alapján azt állapítja meg, hogy az alsó, közép és felső jövedelem szerinti osztályok a társadalomban azonos arányt képviselnek. Az önbesorolás viszont ettől eltérő eredményekhez vezet. A magukat az alsó osztályhoz tartozók aránya ehhez képest lényegesen kisebbnek mutatkozik (14%), a középosztály – ami tulajdonképpen, különböző középosztályokat magába foglaló – középréteg aránya a legnagyobb (86%), a felsőosztály pedig mindössze 1%-ot tesz ki.

Veres 2003-as írása elsőként alkalmazza empirikusan³⁷ a romániai szakirodalomban az EGP-sémát, deklarált célja, hogy az erdélyi társadalmi struktúra sajátosságainak bemutatása mellett egyben módszertani kísérlet (egyfajta úttörő munkát) is tegyen. A tanulmány, szemmel tartva a Ferge-féle munkajelleg-csoportok kialakítási szempontjait, módosítja, a romániai viszonyokhoz adaptálja az EGP sémát, amelynek egy átalakított 7+1 kategóriás osztálysémáját használja (Veres 2003: 90–95). A tanulmány továbbá a bourdieu-i tőke-kategóriák bevonásával a társadalmi kategóriák közötti különbségeket vizsgálja etnikumok szerint. A gazdasági tőkének a jövedelemkategóriákat, illetve a tartós használati cikkek száma szerint kialakított vagyoni kategóriákat felelteti meg (Veres 2003: 96–102).³⁸

Az összegzés egyik hangsúlyos megállapítása módszertani-empirikus jellegű, mely szerint a nyugati társadalmakban alkalmazott EGP-séma, továbbá pedig a bourdieu-i tőkeelmélet, módosítva bár, de érvényesek a román társadalom esetén, ebből kifolyólag pedig a fentiek által létrehozott elméleti-empirikus keret alkalmas a romániai és ezen belül az erdélyi népesség vizsgálatához.

Jól megalapozottak tehát a vizsgálati eredmények, melyek szerint kimutatható a rétegek relatív homogenitása az anyagi tőke szempontjából, noha a magyar etnikumú lakosság körében elitnek számító csoport vagyoni tekintetben alulmarad az (erdélyi) román népesség elitjét képezőkkel szemben. A három tőketípus közül a kulturális tőke szerepe a legmeghatározóbb. Az apa és az egyén iskolázottsági szintje között szoros kapcsolat áll fenn. A társadalmi tőke nagysága között szintén szoros összefüggés figyelhető meg, a kapcsolatok száma nagyobb a középrétegeknél és az értelmiségiek körében. Az elitre a gyenge kötődésű kapcsolatok jellemzőek (Veres 2003: 105).³⁹

A Veres által kialakított koncepció szerint alkalmazza Ercsei (id. mű) az EGP-séma adaptált (5 kategóriás) változatát. Vereshez hasonlóan az osztályok bourdieu-i tőketípusok szerinti jellemzését adja, s ennek segítségével rajzolja meg az osztályok közötti differenciációs határvonalakat. Elemzése két differenciációs határvonal meglétét állapítja meg: az egyik a szolgáltató osztály és a nem rutin jellegű szellemi munkát végzők osztálya között, a másik pedig a rutin jellegű szellemi munkát végzők és a fizikai munkát végzők osztálya között húzódik. Ezekbe nyúlik bele, illetve részben ezek között helyezkedik el a kistulajdonosok és az önállók heterogén osztálya.⁴⁰

37 A tanulmány két, az Etnikumközi Viszonyok Erdélyi Kutatóközpontja (Centrul de Cercetare a Relațiilor Interetnice din Transilvania - CCRIT) által végzett kutatás adatbázisára épít: egyrészt az 1997-es „Kárpát medence kutatás” projekt az erdélyi régió 16 év feletti lakosságát reprezentáló, 1841 fős mintájára, valamint az erdélyi magyarság társadalmi-gazdasági helyzetéről és politikai attitűdjéről az erdélyi magyar anyanyelvű lakosság körében 1999-ben végzett felmérés 1182 fős mintájára.

38 E fentiekén kívül továbbá a Blau-Duncan modellt véve alapul az írás kísérletet tesz a státus-meghatározó tényezők feltérképezésére, illetve hatásuk vizsgálatára (Veres 2003: 102–105).

39 A szerző, 2006-os tanulmányában, a 2003-as elemzést ismétli meg újabb adatokon, a korábbi elemzés mintegy ellenőrzése, felülvizsgálataként. A két említett adatbázis mellett a szerző elsődlegesen a 2000-ben végzett „Kapcsolathálók és a Nemzeti Identitás Modelljei Erdélyben” kutatás adatait használja. Az 1856 fős minta az Erdélyben élő 16 év feletti lakosokat reprezentálja és két almintából tevődik össze (Veres 2006).

40 Az elemzés a Csedő et al. tanulmányok esetén hivatkozott lokális vizsgálat kérdőíves adatait használja.

FOGLALKOZÁSI CSOPORTOK VIZSGÁLATA

A társadalom egészére vonatkozó, külön vizsgálati ággként említhető a gazdasági szektorok és ezen belül a foglalkozási csoportok / a foglalkozási struktúra hivatalos statisztikai adatok alapján történő vizsgálata.

E témakörben, a Neményi, fentebb már említett, rurális foglalkozási szférát vizsgáló munkáján kívül (Neményi 2002) további két munkát sorolhatunk ide. Mindkét munka alapvetően a 2002-es népszámlálási adatokra támaszkodik. Az első a gazdasági átmenet főbb tendenciáit, a foglalkoztatottság különböző aspektusait vizsgálja a foglalkozási főcsoportok, a nemzetgazdasági ágazatok szerint, továbbá megkísérli pozicionálni Romániát kelet-európai viszonylatban (Veres 2005). A második (egyebek mellett) a rurális szféra foglalkozási struktúráját elemzi, határozottan a nem-mezőgazdasági dolgozókra fektetve a hangsúlyt. Célja a nem-mezőgazdasági dolgozók foglalkozási összetételének, illetve a mezőgazdasági szektorban foglalkoztatottakhoz viszonyított életszínvonalának, végül pedig esetleges, e tekintetben fennálló regionális különbségek feltárásának vizsgálata (Sandu 2005).

Az előbbi egyrészt a romániai gazdasági és foglalkozási szerkezet jelentős változását, másrészt a szerkezeten belül a problémák áthelyeződését (nevezetesen az iparból kivonulni kényszerülők inaktivitásba, mezőgazdasági szektorba való menekülését), továbbá pedig a kelet-európai tömb országaitól való eltérését emeli ki (a szolgáltatói szektor alacsony és a mezőgazdasági szektor magas aránya, a jövedelem abszolút értéke tekintetében, noha a kiadások szerkezete és a munkanélküliség aránya nem mutat nagy eltérést), amelyek alapján arra lehet következtetni, hogy a romániai gazdasági szerkezet – legalábbis a 2002-es népszámlálási adatok fényében – nem vált még posztindusztriálissá (Veres 2005).

Az utóbbi egyrészt az ingázók és nem-ingázók, a fizikai és nem fizikai dolgozók között tesz különbséget, illetve e két utóbbi kategórián belül külön foglalkozik a magas és alacsony képzést igénylő foglalkozási kategóriák országos és megyei eloszlásával, másrészt megvizsgálja a jövedelemforrások foglalkozási kategóriák szerinti eloszlását (Veres 2005: 78–86). Ezen ismérvek, további szocio-demográfiai változók (életkor, nem, iskolázottság, fogyasztási javakkal való ellátottság, stb.) keresztmetszetében, valamint a mezőgazdasági foglalkozások hozzáillesztésével társadalmi-gazdasági profilok, a rurális szféra egyfajta szerkezeti modelljét hozza létre. Ez egy hierarchikus, piramis-modell, amelynek csúcsán (a rurális nem mezőgazdasági) menedzserek, szakértelmiségiek és technikusok kis létszámú csoportja, alján pedig a mezőgazdasági dolgozók széles rétege található (Veres 2003: 86–92).

ÖSSZEGZÉS: MIT SIKERÜLT MEGTUDNUNK ÉS MIT NEM?

Kiindulópontként az a kérdés szolgált, hogy mi az, amit megtudhattunk és mi az amit nem a romániai társadalom szerkezetéről, mennyiben sikerült feltárni, leírni, megmagyarázni a társadalmi szerkezetet érintő változásokat – elsősorban – a rendszerváltás utáni, átmeneti folyamatok kontextusában, milyen tudás-, és ismeretanyaggal lettünk gazdagabbak, mi a témához kapcsolódó kutatások, vizsgálatok, elemzések, eddigi hozzáadéka, milyen kérdések/kérdéskörök maradtak lefedetlenül.

A fentiek során először áttekintettük a társadalomszerkezettel kapcsolatos, elmélet-alkotás irányába mutató kezdeményezéseket, majd – egy hierarchikus, rész-egész rendezési elvnek megfelelően – sorra vettük a társadalom különböző rétegeivel, osztályaiával (valamint ezek szegmeseivel) foglalkozó kutatásokat és elemzéseket, végül pedig a társadalmat egészként vizsgáló munkákat mutattuk be. Ennek során találkozhattunk különböző módszertani, adatgyűjtési apparátust alkalmazó, lokális és országos szintű vizsgálatokkal, kérdésekben és válaszokban „gazdag” és „kevésbé gazdag” területekkel.

A következőkben, sorra véve ismét az áttekintett kutatási területeket, megpróbáljuk összegezni az eredményként lesűrhető lényegi megállapításokat, rávilágítva arra, hogy milyen kérdések maradtak nyitottak.

Az egyik leggazdagabb terület, az elit-kutatások elemzése kapcsán láthattuk, hogy a fellelt munkák az elit cirkuláció és reprodukció kérdését, a rendszerváltást követően kialakult hatalmi viszonyokat (hatalmi elit és ellenzék, hatalmi elit és a gazdasági/technokrata elit viszonyát) vizsgálják, az eredmények pedig inkább az elitreprodukció – az eliticirkulációhoz viszonyított – magas arányát állapítják meg.

A vizsgálatok azonban nem foglalkoznak viszont expliciten a eliten belüli tőkekonverzióval, valamint az elitreprodukció/eliticirkuláció (visszamenőlegesen immár kivitelezhetetlenné váló) szisztematikus vizsgálatával (, azaz számszerűen/arányaiban *nem tudjuk*, hogy az egyes (politikai, de főként a gazdasági és kulturális) elitszegmensek milyen arányban reprodukálódtak/reprodukálódnak. Nem ismerjük az elit számszerűsített „összetételét” sem, vagyis azt, hogy az egyest elit-csoportok (gazdasági, politikai, kulturális elitek) milyen arányt képviselnek az eliten belül.

A soron következő, vállalkozói szféra vizsgálati esetén a legtöbb elemzés *a vállalkozók* (legtöbbször a rurális szféra vállalkozóinak) *tipologizálásával* foglalkozik, jobbra kvalitatív (életútinterjú, mélyinterjú) és kevésbé kvantitatív módszertant alkalmazó esettanulmányok formájában. Ezek mellett, kevesebb írás foglalkozik *a kik(ből) lettek vállalkozók* kérdéskörrel. E témában is elsősorban kvalitatív empiriára alapozó, etnikai (illetve egyéb) dimenziót is szemmel tartó írásokat találunk, amelyek révén valamelyest képet kapunk a létező vállalkozói életpályákról. Kvantitatív mérések hiányában azonban *nem ismerjük* az aránybeli eloszlásokat, pl.: a kényszer-vállalkozások, a mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági vállalkozók, kis- és nagytulajdonosok arányát.

A középosztály-vizsgálatok ha nem is a leggazdagabb, de mindenképpen az egyik legmegalapozottabb kutatási területet jelentik. Az itt fellelt munkák az új középosztály, valamint annak szegmenseinek körülhatárolása tesznek kísérletet. A kapcsolódó írásokból *azt tudjuk meg*, hogy egy viszonylag gyenge, még nem konszolidálódott középosztályról beszélhetünk, amely elsősorban nem tulajdon-, hanem tudásalapú középosztály.

Az (egykori és jelenlegi) ipari és mezőgazdasági munkások esetén megállapíthatunk, hogy e két szegmens helyzetére, foglalkozási életútjára vonatkozó elemzések, tanulmányok hiányt képeznek. E két szegmenst érintő kérdésekkel mindössze a vállalkozói és szegénység-kutatásokban, illetve az átfogó foglalkozási struktúra vizsgálatok során találkozhatunk.

Ennélfogva *nem kapunk választ* arra, hogy a kommunista rendszer legszélesebb társadalmi rétegeit jelentő mezőgazdasági és ipari munkásság előtt megnyíló utak kö-

zül melyek, hogyan voltak bejárva. *Nem tudjuk*, hogy a rendszerváltást követően csökkenő arányú ipari munkásság köréből mekkora volt a (kényszer)vállalkozni próbálók, illetve a sikeres vállalkozók aránya, mekkora részük (és mennyire tartósan) süllyedt szegénységbe (és milyen eséllyel képes kitörni a szegénységből), költözött vidékre, vonult vissza a munkaerőpiacról, kényszerült vendégmunkásságot vállalni? Kik azok, akik továbbra is a munkásként vannak jelen a munkaerőpiacon, kik válnak munkássá, mi jellemzi a jelenleg fizikai munkát végzők csoportját.

Az underclass-, szegénység-kutatásokat illetően láthattuk, hogy a mezőny kérdésekben és válaszokban is leggazdagabb kutatási területeként tartható számon. A kvantitatív és kvalitatív kutatások e téren egyaránt megtalálhatók. Az egymást kiegészítő két irányvonal sikeresen válaszolja meg a terület kérdéseit: felméri a szegénység mértékét, felderíti annak okait, körülhatárolja a veszélyeztetett csoportokat, és javaslatot tesz lehetséges megoldásokra is.

A társadalomra egészként tekintő, átfogó-jellegű kutatások esetén egyrészt a rétegződés-, és struktúra-kutatási kísérleteket, másrészt a népességstatisztikán alapuló elemzéseket tekintettük át. A rétegződés és struktúra-kutatások kapcsán azt a megállapítást tehetjük, hogy az átfogó, országos szinten reprezentatív, nagymintás struktúra-vizsgálatok terén – noha ilyen jellegű kutatások és vizsgálatok folyamatban vannak – a kutatási terület még adós maradt. Berevoescu és szerzőtársainak munkája jóllehet országos szinten reprezentatív, csak széles rétegeket különít el egymástól (alsó-, közép-, és felső-osztály). Jóllehet Veres modellépítési igényével (is) fellépő írásai elméleti-módszertani koncepciójuk szempontjából fontos és üdvözlendő előrelépést jelent, empirikus szempontból, kérdésfeltevésük regionális szinten marad. Véleményünk szerint, a népességstatisztikai adatokat felhasználó elemzések noha igencsak hasznosnak bizonyulnak a munkaerőpiaci trendek feltárása és elemzése szempontjából, jellegükből adódóan nem biztosítják azokat a módszertani és elméleti beágyazottságot, amely a rétegződés-, és struktúra-kutatások esetén elvárt.⁴¹

Végül, amint láthattuk, elmélet-, és modellépítéssel az elméleti munkák esetén sem találkozunk. A Larionescu által jegyzett írás (id. mű) megállapodik az elméletek összegzésénél, Urse (2003, 2004b) társadalomszemlélete egy lehetséges rétegződés-modell kialakítására alkalmas első lépés lehet, jelen állapotában módszertani-empirikus szempontból nézve nem tekinthető hasznosíthatónak.

Mindezekből kifolyólag tehát *nem kapunk* olyan képet a teljes népesség rétegződéséről, struktúrájáról, amely (az egyes osztályok struktúráján belüli arányáról és egyéb, szocio-demográfiai változók mentén történő eloszlásáról, a szerkezet változásáról, az átrétegződés tendenciáiról, továbbá) *módszertanilag kidolgozott és elméletileg beágyazott* társadalmi struktúra-, vagy rétegződés-modellen alapulna. Megfelelő elméleti-módszertani (érvényesség és megbízhatóság szempontjából tesztelt) modell alkalmazó átfogó elemzések hiányában a nemzetközi összehasonlító kutatási lehetőségek is kiaknázatlanok maradnak.

41 Reprezentatív adatfelvételekkel a mobilitás-kutatások (Cârțână 2000; Neagu 2004; Tomescu–Dubrow 2005) eseteiben találkozunk, s jóllehet ezek a saját kérdésfeltevésüket illetően érdembeni munkákként tarthatók számon, különböző okoknál fogva nem reflektálnak a társadalmi szerkezetre, ezek esetükben sem beszélhetünk a társadalomszerkezet elméleti-módszertani beágyazottságáról.

Mindezek folytán úgy gondoljuk, hogy érdemes kiterjeszteni a kutatásokat a megválaszolatlan kérdések irányába, feltárni a működésben lévő mechanizmusokat (a társadalmi struktúra adott csoportjai/kategóriái/osztályai/rétegei, illetve a társadalom egésze esetén egyaránt) részben a meglévő tudás felhasználása és ötvözése révén, részben egy olyan módszertani-koncepcionális ki- és körültekintéssel, ami az érvényesség és megbízhatóság optimumát adja, ezen túlmenően pedig lehetővé teszi a nemzetközi összehasonlítás lehetőségét is.

IRODALOM

- *** (1997): Romania Poverty and Social Policy (Report No. 16462-RO) (In Two Volumes) Volume I: Main Report. New York: World Bank.
- *** (1999): From Rural Poverty to Rural Development (Report No. 28998). București - New York: INS - World Bank.
- *** (2003): ROMÂNIA: Evaluarea sărăciei (Raport Nr. 26169 - RO) (în două volume) Vol I. Raportul principal (A szegénység felmérése [26169 - RO] [két kötetben] I. kötet: fő jelentés). New York :World Bank.
- Biró A.Z. (2006): Társadalmi változás, térségi rétegződés. *Korunk*, 11: 7–12. (a tanulmány részletesebb változatáért ld. Biró A.Z. (2006): Vidékfejlesztés és társadalomismeret a székelyföldi térségben In Csák L. szerk.: *Régió – vidék – fejlesztés*. Budapest – Csíkszereda: RKK–Státus Kiadó. 91–102.
- Biró A.Z.–Biró A. (1994): Elszegényedési jelenségek a Csíki-medencében. *Hitel. Erdélyi Szemle*, 1: 21–30.
- Biró A.Z.–Biró A. (1997): Elszegényesedési folyamatok a Csíki-medencében. In Bodó J.–Oláh S. szerk.: *Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön*. Csíkszereda: KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, 11–42.
- Biró A.Z. et. al. (1995a): Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993. *Szociológia Szemle*, 1: 101–127.
- Biró A.Z. et. al. (1995b): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 153–186.
- Berevoescu, I. et al. (1999): *Fețele schimbării. Români și provocările tranziției*. [A változás arculatai. A románok és az átmenet kihívásai.] București: Fundația pentru o societate deschisă.
- Brucan, S. (1995): *Stâlpii noii puteri în România* [Az új hatalom pillérei Romániában.] București: Ed. Dacia.
- Brucan, S. (1999): *Treptele tranziției spre capitalism*. [Az átmenet lépcsőfokai a kapitalizmus fele.] București: Ed. Nemira
- Cârțână, C. (2000): Mobilitatea socială în România. Aspecte cantitative și calitative la nivel național și în profil teritorial. [Társadalmi mobilitás. Kvantitatív és kvalitatív aspektusok országos és regionális szinten.] *Sociologie Românească*, 1–4: 317–345.
- Culic, I. (2002): *Căstigătorii. Elita politică și democratizare în România 1989–2000*. [Nyertesek. A politikai elit és demokratizálódás Romániában 1989-2000.] Kolozsvár: Ed. Limes.
- Culic, I. (2005): Social Actors in Political Game. The Political Elite and Democratisation. *Romanian Journal of Political Science*, 5: 75–110.
- Culic, I. (2006): From Amateur Revolutionaries to Professional Politicians: The Transformation of the Romanian Political Elite, 1990–2004. *International Journal of Sociology*, 36(1): 70–93.

- Csata Zs. (2004): Iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek az erdélyi magyar fiatalok körében. *Erdélyi Társadalom*, 1: 99–132.
- Csata Zs. (2005): A vállalkozások megjelenésének társadalmi meghatározottsága a Székelyföld falvaiban. *Erdélyi Társadalom*, 2: 91–112.
- Csedő K. et al. (2003): A kolozsvári elsőgenerációs városlakók. *Erdélyi Társadalom*, 2: 67–84.
- Csedő K. et al. (2004): *A rurális bevándorlók. Az elsőgenerációs kolozsvári városlakók társadalma*. Kolozsvár: Scientia Kiadó.
- Ercsei K. (2005): A kolozsvári népesség társadalomszerkezete tizenkét év átmeneti időszak után. In Geambaşu R. szerk.: *RODOSZ Tanulmányok 2004, III. Társadalom- és humántudományok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 29–40.
- Gabanyi, A.U. (2004): The New Business Elite: From *Nomenklatura* to Oligarchy. In Carey, Henry F. ed.: *Romania since 1989: Politics, Economy and Society*. Lanham: Lexington Books. 353–371.
- Geambaşu R. (2003): Elsőgenerációs városlakók. In Veres V.–Gyarmati Zs. szerk.: *RODOSZ Tanulmányok 2003, III. Társadalom- és humántudományok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 75–90.
- Georgescu, M.-A. (1998): Origine – educație – destinație, o traiectorie exclusiv meritocratică? [Származás – iskolázottság – státus: egy szükségszerűen meritokratikus irányvonal?] *Revista de Cercetări Sociale*, 1: 53–62.
- Kiss D. (2004a): A falusi elit átalakulása. *WEB. Szociológiai folyóirat*, 12: 9–15.
- Kiss D. (2004b): Local Elite in Căpuşu Mare. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Sociologia*, 1: 57–74.
- Kiss T. (2004): Vállalkozástörténetek Erdélyben. In Kovács É. szerk.: *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Teleki László Intézet–PTE BTK Kommunikáció Tanszék: Budapest–Pécs, 23–130.
- Kiss T. (2005): Az etnikumközi viszonyok mintázatai, térreprezentációk erdélyi vállalkozók önéletrajzi elbeszéléseiben. In Feischmidt M. szerk.: *Erdély- (de)konstrukciók*. Tabula könyvek 7. Budapest: Néprajzi Múzeum, 185–209.
- Larionescu, M. (1998): Conceptul de structură socială – retrospectivă teoretică și incitații metodologice [A társadalmi struktúra fogalma – retrospektív elméleti áttekintés és módszertani kihívások.] *Revista Română de Sociologie*, 5–6: 399–411.
- Larionescu, M.–Mărginean, I.–Neagu, G. (2006): *Constituirea clasei mijlocii în România*. [A középosztály kialakulása Romániában.] Bucureşti: Editura Economică.
- Ştefan, L. (2004): *Patterns of Political Elite Recruitment and Party Development*. Bucureşti: Ed. Ziua.
- Lăzăroiu, S. (1999): Reţele de capital social și antreprenori în Comişani [Társadalmi kapcsolatháló és vállalkozók Comişani-ban.] *Sociologie Românească*, 2: 31–56.
- Mirghesu, F. (1998): *Elitele politice și modernitatea românească*. [A politikai elit és a román modernitás.] Bucureşti: Ed. Nemira.
- Molnar, M. (1999): *Sărăcia și protecția socială*. [Szegénység és szociális háló.] Bucureşti: Ed. Fundației de Măine.
- Mungiu-Pippidi, A. (1999): Romania Political Intellectuals Before and After the Revolution In Bozóki A. ed.: *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest–New York: Central European University Press, 73–100.
- Neagu, G. (2004): Educație, inserție și mobilitate profesională. [Oktatás, beékelődés és foglalkozási mobilitás.] *Calitatea Vieții*, 1–2: 1–13.
- Neagu, G. (2006): Educația – generator clasei de mijloc [Oktatás – középosztály- generatív tényező.] *Sociologie Românească*, 2: 147–159.
- Neményi Á. (1996): *Dezvoltarea sectorului privat și ocuparea forței de muncă: studiu sociologic efectuat în județul Harghita în 1994*. [A magánszektor fejlődése és a

- foglalkoztatottság: szociológiai esettanulmány Hargita megyéről – 1994.] Cluj Napoca: Consiliul Județean Harghita.
- Neményi Á. (2002): *Faluszociológia. Múlt, jelen és jövő*. Kolozsvár: Ábel Kiadó.
- Oláh N.–Péter L. (2006): Lecsúsztunk, és egyszerre mindent elveszítettünk. *Korunk*, 11: 12–22.
- Oláh S. (1997a): A székelyföldi elszegényedésről. In Bodó J.–Oláh S. szerk.: *Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön*. Csíkszereda: KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, 43–66.
- Oláh S. (1997b): Láthatatlan elszegényedés. In Bodó J.–Oláh S. szerk.: *Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön*. Csíkszereda: KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, 67–90.
- Oláh S. (2006a): Vállalkozók falun. *Korunk*, 6: 28–41.
- Oláh S. (2006b): Falusi kisvállalkozók életmódja. *Korunk*, 11: 31–37.
- Oláh, Ș. (1999): Elitele economice. [A gazdasági elitek.] *Revista de Cercetări Sociale*, 3–4: 141–178.
- Palkó E.–Sólyom Zs. (2005): A vállalkozások elterjedésének szocio-kulturális háttere. Vállalkozói típusok két székelyföldi faluban. *Erdélyi Társadalom*, 2: 115–134.
- Pascaru, M. (2006): The Entrepreneurship. A Post-Modern Urbanization Vector. *Studia Babeș-Bolyai Unicersitas. Sociologia*. 2: 23–31.
- Pásztor Gy. (2003a): Slumosodás és elszegényedési folyamatok Kolozsváron. *Erdélyi Társadalom*, 1: 51–66.
- Pásztor Gy. (2003b): A névtelen hely: slumosodás Kolozsvár egyik átmeneti övezetében. *WEB*, 11: 15–20.
- Péter L. (2003a): Az újszegények túlélési életstratégiái. *Erdélyi Társadalom*, 1: 25–51.
- Péter L. (2003b): Elszegényedés és szegregálódás egy ipari kisvárosban. *WEB*, 11: 21–28.
- Péter L. (2005b): „Romák, szegények, senkik vagyunk”. Elemzési kísérlet egy szegény roma közösség etnikai identitásépítő stratégiáiról. *Erdélyi Társadalom*, 1: 29–52.
- Péter L. et al. (2005a): *Survival Strategies, Economic Integration Lifestyles of the Roma Population in Romania*. Cluj-Budapest: Cluj University Press-Open Society Institute.
- Péter L. (2006): How Extreme Marginalization Generates Ethnicity? In Heller, W. et al. Hrsg.: *Ethnizität in der Transformation. Zur Situation nationaler Minderheiten in Rumänien*. Wiener Osteuropa-Studien, herausgegeben vom Österreichischen Ost- und Südosteuropa Institut, Band 21, Lit. Verlag Berlin, Hamburg, London, Münster, Wien, Zürich, 99–118.
- Petrovici, N. (2006): Paternalista menedzserizmus. Hatalmi viszonyok a román politikai elit körében a 80-as évek végén és a 90-es évek elején. *Erdélyi Társadalom*, 1: 29–47. Románul ld. Petrovici, N. (2006): Relații de putere în cadrul elitei politice românești la sfârșitul anilor 80 și începutul anilor 90. *Sociologie Românească*, 1: 119–145.
- Roth A. (1997/1998): Clasa de mijloc, modernizarea și tranziția. [A középosztály, a modernizáció és az átmenet.] *Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Sociologia*, 1–2: 41–73.
- Sandu, D. (1999a): Cine sunt antreprenorii din agricultura de tranziție? [Kik az átalakuló mezőgazdaság vállalkozói?] *Sociologie Românească*, 1: 33–52.
- Sandu, D. (1999b): Drumul antreprenorial: fără încredere dar cu relații [A vállalkozó útja: bizalom nélkül, de kapcsolatokkal teli.] *Sociologie Românească*, 2: 117–136.
- Sandu, D. (2005): România rural-neagricolă azi. [A nem-mezőgazdasági rurális Románia ma.] *Sociologie Românească*, 4: 76–108.
- Sorbán A. (1999): A vállalkozás, mint cselekvés- és létforma. *Magyar Kisebbség*, V(4): 18 – Kisebbségi magyar gazdaságpolitika, 249–271.
- Stănculescu, M.S. (2004): Tipuri de sărăcie și tipuri de zone sărace. [A szegénység és szegénységi zónák típusai.] In Stănculescu, M.S.–Berevoescu, I. coord.: *Sărac lipit, caut altă viață!* [Földhözragadt szegény vagyok, más életet keresek!], București: Ed. Nemira, 37–64.

- Tănase, S. (1996, 2006): *Revoluția ca eșec. Elite și societate.* [A forradalom, mint sikertelenség. Eliték és társadalom.] București: Ed. Nemira / București: Ed. Humanitas.
- Teșliuc, C.M.–Pop, L. (2000): Sărăcie, inegalitate și protecție socială. [Szegénység, egyenlőtlenség és szociális védelem.] In Rühl, Ch.–Dăianu, D. coord.: *Tranziția economică în România. Trecut, prezent, viitor.* [Gazdasági átmenet Romániában. Múlt, jelen, jövő.] București: Centrul Român de Politici Economice – Banca Mondială, 227–318.
- Teșliuc, C.M.–Pop, L. (2005): Poverty and the Poor. An Analysis of Determinants. *International Journal of Sociology*, 35(3): 9–35.
- Teșliuc, C.M.–Pop, L.–Teșliuc, E.D. (2001): *Sărăcia și sistemul de protecție socială.* [A szegénység és a szociális védelmi rendszer.] București: Ed. Polirom.
- Tibil, G. (1995): Conflictul elitelor și instabilitatea politică în evoluția modernă și contemporană a României. [Az eliték konfliktusa és a politikai instabilitás Románia modern és kortárs fejlődésében.] *Polis*, 4: 85–112.
- Tomescu-Dubrow, I. (2005): Intergenerational Social Mobility in Romania. *International Journal of Sociology*, 36(1): 46–68.
- Ungureanu, M. (2002): Antreprenoriatul în domeniul interfoniei. Constelația capitalurilor individuale. [A kaputelefon-biznissz vállalkozói szférája. Az egyéni tőkék konstellációja.] *Sociologie Românească*, 3–4: 53–76.
- Urse, L. (2003): Clasele sociale în România [Társadalmi osztályok Romániában.] *Analele INCE/CIDE* (3–4). ill. *Structură socială și stiluri de viață – raport de cercetare.* [Társadalmi struktúra és életstílusok - kutatásjelentés.] Kézirat, elektronikus változat: <http://www.iccv.ro/romana/studii/teme/2003/urse.doc>; letöltés időpontja: 2007.04.30.
- Urse, L. (2004a): Clasa de mijloc din perspectiva integrării României în Uniunea Europeană [A középosztály vizsgálata Románia Európai Unió integrációjának szemszögéből.] *Calitatea Vieții*, (3-4): 1-11. Elektronikus változat: <http://www.iccv.ro/romana/revista/rcalvit/pdf/cv2004.3-4.a02.pdf>; letöltés időpontja: 2007.04.30.
- Urse, L. (2004b): Un punct de vedere asupra structurii de clasă actuale din România [A romániai osztálystruktúra egy adott nézőpontból.] *Sociologie Românească*, 4: 141–153.
- Urse, L. (2005): Stiluri de viață ale clasei de mijloc rurale (A falusi középosztály életstílusa). *Revista Calitatea Vieții* (3–4): 1–13. Elektronikus változat: <http://www.iccv.ro/romana/revista/rcalvit/pdf/cv2005.3-4.a07.pdf>; letöltés időpontja: 2007.04.30.
- Veres V. (2003): Társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a posztoszocialista Erdélyben. *Erdélyi Társadalom*, 1: 87–112.
- Veres V. (2005): Schimbări în structura ocupațională și de venituri. România în context est-european. *Sociologie Românească*, (4): 109-127. Magyarul ld. Veres V. (2004): Foglalkoztatottság és foglalkozásszerkezet Romániában 2002-ben. *WEB*, 12: 41–48.
- Veres V. (2006): Social Stratification and Ethnicity in Transylvania. How Does Social Class Matter? *International Journal of Sociology*, 36(1): 28–46.
- Zamfir, C. (1994): *Dimensiuni ale sărăciei.* [A szegénység dimenziói.] București: Editura Expert.
- Zamfir, C. (2001a): *Situația sărăciei în România.* [A szegénység helyzete Romániában.] București: Institutul de Cercetare a Calității Vieții, Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare–România.
- Zamfir, C. (2001b): Situația Sărăciei în România – dimensiuni, surse, grupuri de risc. [A szegénység helyzete Romániában – dimenziók, források, veszélyeztetett csoportok.] *România socială – Revistă de cultură și analiză socială*, (2): Elektronikus változat: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf385.pdf; letöltés időpontja: 2008.05.23.
- Zulean, M. (1996): Emergența elitei antreprenoriale în societatea românească postcomunistă *Revista de Cercetări Sociale*, 2: 3–15.

FÜGGELÉK

A feldolgozott szakirodalmi művek tematikák szerinti felsorolása

Elit (13)	Brucan 1995; Pasti 1995; Tibil 1995; Tănase 1996; Zulean 1996; Mungiu-Pippidi 1999; Berevoescu et al. 1999; Olah 1999; Culic 2002, Gabanyi 2004; Ștefan 2004; Culic 2005; Petrovici 2006
Vállalkozók (14)	Biró et al. 1995a, 1995b; Lazaroiu 1999; Sandu 1999a, 1999b; Sorbán 1999; Ungureanu 2002; Kiss 2004; Csata 2005; Palkó-Sólyom 2005; Biró 2006; Oláh 2006a, 2006b; Pascaru 2006;
Középosztály (6)	Roth 1997/1998; Berevoescu et al. 1999; Urse 2004a, 2005; Larionescu-Mărginean-Neagu 2006; Neagu 2006;
Munkásság (5)	Neményi 1996, 2002; Csedő et al. 2003; 2004; Geambașu 2003
Underclass (8+9)	Zamfir 1994, 2001; Teșliuc-Pop 2000, 2005; Teșliuc-Pop-Teșliuc 2001, illetve World Bank 1997, 1999 és 2003 Biró-Biró 1994, 1997; Oláh 1997a; Péter 2003a, 2003b; Pásztor 2003a, 2003b; Stănculescu 2004; Oláh-Péter 2006.
Rétegződés (1)	Berevoescu et al. 1999.
Struktúra (3)	Veres 2003, 2006; Ercsei 2005.
Foglalkozási-csoportok (3)	Neményi 2002; Sandu 2005; Veres 2005;